

ȘIRIA

Denumiri:

Șiria: *Siri, Siry, Világosvár (maghiară), Hellburg(germană)*

Galșa: *Golosa*

Mâsca: *Mezt (1331), Mezth, Muszka*

Repere geografice: Comuna Șiria este formată din satele **Galșa, Mâsca și Șiria (reședința)**. Se află la limita de vest a Munților Zărand, fiind situată la întretăierea paralelei 46°3' latitudine nordică, cu meridianul 21°7'longitudine estică.

Istoric

Prima atestare documentară: Șiria: 1169, Galșa în 1177, Mâsca în 1331.

Pe coasta văii Fântânele, de la poalele cetății Șiriei, la 300 metri sud-est, au fost descoperite urme de locuire preistorică, apoi ceramică de factură dacică și o **întinsă așezare dacică**, aparținând dacilor liberi din secolele II-IV d. H. În punctul "*La Zoape*" din Șiria au realizat cercetări de suprafață Eugen Pădureanu și Sabin Adrian Luca în anii 1980. Situl este localizat în Masivul Șiriei, la contactul cu zona joasă a Câmpiei Aradului, pe una din teraele naturale ale Dealului Cetății. Aici a fost dezvelită o așezare, încadrată cronologic în mai multe epoci: eneolitic (**cultura Coțofeni**), sec. I î. H. – I d. H. și sec. II-IV. Au fost salvate fragmente ceramice din perioada dacică preomană. Este posibil ca întreg Dealul Cetății să fi fost locuit de către daci.

Pe *Dealul Cetății* au realizat cercetări de suprafață Florian Dudaș în 1973, Eug Pădureanu în 1975 și Alexandru Berzovan în 2010. Punctul este localizat pe *Dealul Cetății*, la circa 350 de metri nord de izvorul văii Maierului, curs de apă cu caracter permanent, care se varsă în Canalul Matca, ce face legătura între Mureș și Crișul Alb. Aici au fost dezvelite ruinele unei fortificații, datând din sec. I î. H. – I d. H. și ale unui posibil turn roman. Au fost descoperite, pe lângă materialele medievale, fructiere și alte vase dacice fragmentare. În șanțurile cetății medievale s-a descoperit și material ceramic databil larg în perioada dacică și romană.

La locul numit *Merezit* din Șiria au efectuat cercetări de suprafață Florian Dudaș în 1973, Alexandru Berzovan și Eugen Pădureanu în 2010 și 2011. Situl este situat pe primele înălțimi ale Dealului Cetății. Aici Florian Dudaș a descoperit în 1973, într-o ravină, mai multe fragmente ceramice dacice, În punctul de la Șiria "*Gară*", de pe teritoriul grădinilor localnicilor din zonă, ar fi fost recuperat material arheologic, datat atât în perioada regatului dac cât și în secolele II-IV d. H.

Pe o pantă de deal, în hotarul numit Jitei, au fost dezvelite numeroase piese de ceramică cenușie, lucrate cu mâna și la roată, aparținând unei **așezări dacice din sec. III- II î.H.** Cu ocazia efectuării unor construcții pe un platou de lângă cetate, spre est, au ieșit la iveală rămășițele unui turn care are la bază 2,90/3,40 metri. Istoricul Otto Greffner considera că era un **turn de observație roman**, construit din piatră și cărămizi, a căroro formă era similară cărămizilor romane, dar fără ștampile. Pentru motive strategice, romanii au întrebuițat dealul cetății Șiriei fie ca punct de observație a mișcărilor dacilor liberi din câmpie, fie ca post de observație cu garnizoană permanentă. În incinta cetății au fost descoperite materiale de proveniență romană (fragmente de ceramică), monede romane (o monedă mare de bronz aparținând împăratului Antoninus Pius).

Șiria- localitate componentă a comitatului Zărand în Evul Mediu. *Șiria* (punctul Balta Jitei – morminte din a doua jumătate a veacului XI – sec. XII). În hotarul cu vii dintre Șiria și Covăsânț s-a găsit ceramică locală lucrată cu mâna și la roată, o parte din pastă modestă iar altă parte din pastă mai fină (de culoare gălbuie-portocalie), care indică o **așezare autohtonă, din sec. XI-XII**. Istoricul Eugen Glück susținea că, în Evul Mediu timpuriu, Șiria a fost

centrul unui voievodat românesc, apărat de cetatea din deal. La Șiria, s-au stabilit, pentru scurtă vreme, cavaleri ioaniți, cărora, printr-un document din anul 1217.

La 8 septembrie 1331, regele Ungariei, Carol Robert de Anjou, dăruiește cetatea Șiriei, împreună cu mai multe sate, între care și Șiria, nobilului Desideriu Szechy și fiilor acestuia, ca recompensă pentru serviciile aduse regelui. Populația care locuia în Șiria și în satele din jur era majoritar românească. Astfel, în anul 1362, regele Ludovic de Anjou a ordonat castelanului cetății Șiria, Andrei, fiul lui Dionisie, „*să meargă cu toți românii și cu alți oameni și slugi pedestrii și călări ...unde îi va spune omul său Nicolaus de Zudar.*” De aici deducem că românii formau baza armatei cetății și domeniului Șiriei și că ei erau organizați ostășește. Această oaste era pusă la dispoziția regelui Ungariei de către cnezii și voievozii români de pe domeniul cetății Șiriei. În vara anului 1390, regele Sigismund de Luxembourg îi dăruiește comitelui de Timiș, Ladislau, cu titlu de donație nouă, cetatea Șiria cu satele Șiria, Galșa și Zarand.

Chiar în veacul al XV-lea sunt menționați mai mulți voievozi români pe domeniul cetății Șiria: 1441- voievodul Ștefan; în 1448- voievodul Ladislau; în 1454- voievodul Vladco.

În secolul al XV-lea, **cetatea Șiriei** s-a transformat în centrul unui imens domeniu, care pătrunde adânc în valea Crișului Alb, până în regiunea auriferă și orașul Baia de Criș, cuprinzând, treptat, circa 120 de sate. În veacul al XV-lea, cetatea Șiriei este menționată în documente ca fiind o cetate regală. Se cunosc numele unor castelani regali, care în majoritatea cazurilor sunt și comiți ai comitatului Zarand. Între anii 1404-1407, comite al Zarandului este Dimitrie, fiul lui Vilkasin, care a fost și castelan regal al cetății Șiria. Într-un act emis de capitulul catolic din Arad, din 10 octombrie 1410, este menționat în calitate de „*castelanus nostrī*” (adică al Șiriei) magistrul Laurențiu din Arad, fiul lui Valentin. În 1412, la conducerea cetății Șiria era Paul Derecskei. În 1431 demnitatea de castelan al cetății Șiria era ocupată de nobilul maghiar Ioan Orszag de Guth. În anul 1434, castelanul primește în proprietate satul Feldioara, iar în anul 1436 este mandatat de regele Ungariei, în calitate de comite al Zarandului și comandant al cetății Șiria, să inspecteze, împreună cu Ladislau Katai, căpitană cumană.

Domeniul regal al cetății Șiria a trecut, în 1439, împreună cu 110 sate, târguri și sălașe, în posesia despotului Serbiei, Gheorghe Brancovici, ca loc de reședință. Despotul Gheorghe Brancovici a fost nevoit să părăsească temporar Serbia, ocupată de turci și transformată, în mare parte, în provincie turcească. Localitatea Șiria este ridicată la rangul de târg, având privilegiile comparativ cu celelalte sate ale domeniului.

La cetatea Șiriei, Gheorghe Brancovici instalează o garnizoană militară, având în frunte un comandant – voievodul Ștefan. Dar despotul Serbiei nu stăpânește multă vreme cetatea și domeniul Șiriei. Intrând în conflict cu puternicul voievod al Transilvaniei Gheorghe Brancovici este obligat să renunțe la Șiria. În 1444, cetatea Șiriei, cu întinsele sale domenii, inclusiv satele Galșa și Mâsca, au ajuns în stăpânirea lui Iancu de Hunedoara care primește dreptul de patronat peste bisericile parohiale ortodoxe și catolice, din Șiria, Galșa, Mîsca etc. În 1445 Iancu de Hunedoara a vizitat personal cetatea și domeniul Șiria, pentru a se convinge el însuși de capacitatea ei de apărare.

Abia în anul 1448, Iancu de Hunedoara a reușit să se instaleze definitiv în domeniul cetății Șiria, confiscând toate bunurile despotului sârb, aflate în Ungaria și Transilvania. Iancu de Hunedoara a stăpânit cetatea și doemniul Șiria până la moartea sa, în 1456, când au intrat în posesia fiului său, Matia Corvin, care a devenit în 1458 rege al Ungariei.

Din considerente militare și strategice, centrul comitatului Zarand a fost transferat din cetatea Zarandului, greu de apărat (fiind o cetate situată în câmpie) la Șiria, la sfârșitul veacului al XV-lea, faptul contribuind la sporirea importanței cetății Șiria. După moartea voievodului Transilvaniei, cetatea Șiriei a fost dăruită de regele Matia Corvin în 1458 „*pentru*

merite în lupta împotriva turcilor” unchiului său, Mihail Szilagy, viteaz comandant de oști. Cetatea Șiriei rămâne în posesia lui Mihail Szilagy până la moartea acestuia, în 1464.

În anul 1464, cetatea și domeniul Șiriei (99 de sate) au fost zălogite familiei nobiliare maghiare a lui Ștefan Bathory și celor 5 fii ai săi, ca recompensă pentru serviciile aduse țării în luptele împotriva aturcilor, cehilor și slovacilor, trecând ulterior în proprietatea lor deplină. Stăpânirea familiei nobiliare Bathory asupra cetății și domeniului Șiriei durează până la mijlocul veacului al XVI-lea, fiind întreruptă de ocupația otomană.

Importanța acordată cetății Șiria în această perioadă este relevată și de faptul că, între anii 1485-1487, voievodul Transilvaniei, Ștefan Bathory, rezidă mai mult timp în această cetate, dovadă în acest sens fiind poruncile emise de acesta din cetatea Șiriei. Pe domeniul cetății Șiria existau, pe lângă categoriile dependente obișnuite (iobagi, jeleri, libertini, cnezi etc) și ”nobili ai cetății unguri și români, care au ținut totdeauna și din vechime de acea cetate”, bucurându-se de drepturile și de libertățile care le-au fost acordate de ”sfînții regi” ai Ungariei. Așa cum susține istoricul Ioan Drăgan, *castrenses* reprezintă în acest caz o relicvă vie, o categorie care nu a reușit o emancipare deplică, datorită menținerii integrității domeniului cetății respective, trecut în posesie privată. Nobilitatea lor era condiționată de pământul stabilit, care e al cetății și de îndeplinirea unor obligații față de aceasta, în primul rând militare. Ei nu sunt considerați supuși, ci familiari ai stăpânului domeniului, îndeplinind adesea o serie de slujbe remunerate: lefegii, dieci, provizori etc. Erau dăruiți o dată cu cetatea, deși nu erau de condiție servilă. În cazul domeniului cetății Șiria, foarte probabil *castrenses* erau nobili condiționari.

La 1493, cetatea Șiriei era administrată de nobili români: un Bogdan castelan și Ladislau Moga de Hălmagiu ca provizor. În anul 1514 Șiria a fost ocupată de răsculații conduși de Gheorghe Doja. În 1519 Șiria este menționată în documente cu statutul de *oppidum*, de târg.

Cetatea Șiriei posedă un întins domeniu feudal, ale cărui dimensiuni le cunoaștem din urbaniul din anul 1525 care oferă numeroase informații despre modul de organizare a domeniului precum și despre obligațiile țăranilor. În anul 1525, domeniul Șiriei cuprindea 121 de localități, cu 2038 de nume de supuși (de capi de familie), dintre care 1847 erau iobagi, 96 jeleri și 77 libertini, majoritatea lor covârșitoare fiind români. Jelerii (*inquilini*) erau țărani lipsiți în genere de sesie și de gospodărie proprie, neavând de multe ori nici casă, fiind nevoiți să locuiască în casa altora, în schimbul unei ”chirii” plătite în muncă sau în natură. Libertinii (*liberi equites*) erau o categorie de supuși care făceau tot felul de prestații speciale: curieri, însoțitori înarmați, făceau servicii militare, completând aparatul militar al domeniului feudal. Pe domeniul cetății Șiria, conscripția din anul 1525 menționează 10 crainici și mai mulți voievozi. Petru, fiul voievodului Mihail, Demian Vayda, Gheorghe Wayda, Rișca, Andrei Wayda și în Iacobini, Curtul Vayda.

În anul 1526 Șiria este ocupată de Ioan Zapolya și cedată lui Emerik Czibak.

Atacată de 600 de turci în 1528 cetatea Șiria a fost apărată de castelanul român Balica, asediul fiind respins. Prin trădarea preotului catolic Mihai din Șiria, în anul 1529 trupele lui Ioan Zapolya, voievodul Transilvaniei, pretendent la coroana Ungariei, au ocupat cetatea Șiria. În 1542 cetățile Șiria și Gyula au aparținut Francisc Pathoki. În 1552 o parte însemnată din vechiul domeniu al cetății Șiria a ajuns sub dominație otomană, dar cetatea Șiriei, precum și valea Crișului Alb au rămas cuprinse în Principatul Transilvaniei. Fiind lângă granița cu sangeacul turcesc, Șiria era supusă în permanență jafurilor și incursiunilor otomane. În 1563 Șiria era în posesia domeniului nobiliar al familiei Bathory.

O conscripție din 1565 a înregistrat în satul Șiria, stăpânit atunci de nobilul Andrei Bathory din comitatul Zarand un număr de 46 de porți, adică 46 de case de locuit.

În 1566, Șiria a fost cucerită de turci, intrând sub **administrație otomană**. Cetatea Șiria și-a păstrat importanța militară și strategică. Între 1595 și anul 1607, Șiria a făcut din

nou parte din principatul Transilvaniei. Fostul domeniu al Țiriei, cu cele peste 100 de sate aparținătoare lui, a trecut aproape complet în stăpânirea otomană, cu excepția acelor sate din regiunea deluroasă și montană a comitatului Zarand. Ca și în alte părți, la Țiria era foarte apăsătoare obligația în muncă a țăranilor la cetate, care trebuia întreținută și întărită. În 1572 robii cetății Țiria au adresat o plângere marelui vizir Mehmed Sokollu, cerând îmbunătățirea situației lor, reclamând abuzurile demnitarilor turci și jafurile ostașilor otomani din cetate. Defterul turcesc din 1574 înșiră comuna Țiria în cadrul domeniului cetății Ineu. La începerea războiului dintre Imperiul Otoman și cel Habsburgic, în cetatea Țiriei se afla o garnizoană turcească, formată din 37 de ostași, dintre care 4 ofițeri. Această garnizoană a încasat, în anul 1591, o soldă de 544,5 auri- echivalent cu 2227 florini și 40 creițari.

În contextul luptelor dintre Mihai Viteazul și George Basta, forțele militare din Țiria, Lipova și Arad, sub conducerea lui Gheorghe Farkas și Ioan de Săliște, au luptat alături de Mihai Viteazul. După moartea lui Mihai Viteazul, Țiria este deținută de căpitanul Ioan din Săliște, pentru scurtă vreme, până când acesta este ucis de către trimișii lui Gheorghe Basta și astfel, la 1 septembrie 1602, cetatea Țiriei ajunge în posesia acestuia.

În 1602, pentru scurtă vreme, Țiria este stăpânită de principele Transilvaniei. În 1614 era în proprietatea domeniului nobiliar Bathory. Ulterior, Țiria este din nou ocupată de turci.

Cetatea **Țiria** este menționată de Evlia Celebi la hotarele sangeacului Ineu. La mijlocul veacului al XVII-lea, în interiorul cetății Țiria se găseau 60 de case, o geamie și un hambar. Nu posedă bazar și alte construcții de binefacere. În 1677, spahii turci au pretenții față de locuitorii din Țiria. În paralel, și nobilii maghiari încasează dijele.

În anul 1693 Țiria a fost ocupată de trupele habsburgice, instaurându-se o nouă administrație. După 1701, Țiria a devenit centru de unitate grănicerească, numărul grănicerilor fiind de 216 în 1720. În 1726 o parte din domeniul cetății Țiria, împreună cu alte teritorii din Zarand au ajuns în stăpânirea ducelui de Modena. În 1745 căpitania grănicerească de la Țiria a fost desființată, trecând sub autoritatea comitatului.

În 1746 Țiria devine sediul plasei Zarand care cuprindea satele Țiclău, Macea, Curtici, Comlăuș, Cherechi, Seleuș, Țiria, Galșa și Mâsca. În 1749, Francisc de Modena, urmașul lui Rinaldo, l-a numit pe Emeric Bohus administrator al domeniului Țiria, înlocuit ulterior cu Mihail Pickety. În 1752, după desființarea zonei grănicerești de pe Mureș, foștii grăniceri din Țiria au devenit iobagi sau jeleri. În 1773 domeniul Țiria a fost preluat de erariul habsburgic de la ducele de Modena, care l-a administrat ineficient.

Domeniul Țiriei, inclusiv satul Galșa, a fost cumpărat de **familia Bohus** în anul 1778. Acesta a introdus de timpuriu diferite modernizări, mai ales în domeniul creșterii animalelor și a fost printre cei mai mari producători de tutun. Familia Bohus - ramura de Arad - a primit în 1755 scrisoare cu blazon de la împărăteasa Maria Teresa, și astfel cetățeanul Bohus Lászlo devine baronul Bohus Lászlo. Familia Bohus a primit în stăpânire domeniul de la Țiria, unde a construit un castel. Astăzi adăpostește muzeul memorial Ioan Slavici. În aprilie 1861 nepotul lui Lászlo Bohus, J. Bohus nobil (baron) de Țiria, va pierde locul de deputat dietal în favoarea lui Gheorghe Popa de Teiuș.

În 1784, în contextul răscoalei lui Horea, nemeșii unguri din valea Crișului Alb s-au refugiat la Galșa, pe care răsculații au incendiat-o. Cetatea Țiria a devenit loc de refugiu și bază de operații a răsculaților. Emeric Bohus, stăpânul Țiriei, a adus tunurile din cetatea Arad pe dealul Horlea de unde a bombardat cetatea pentru ca răsculații să nu își poată face din ea un punct de rezistență. Bombardamentul a contribuit la ruina completă a cetății. După acest an, documentele prezintă cetatea Țiriei ca o ruină.

În 3 noiembrie 1918 s-a constituit Garda Națională din Țiria, subordonată Gărzii Naționale din Arad, ce avea în frunte pe maiorul Alexandru Vlad. Adunări populare entuziaste au avut loc în 6 și 8 noiembrie în Țiria. Consiliul Național Român local s-a format în 6 noiembrie 1918, avându-l ca președinte pe Savu Tămaș. Formarea consiliului și a gărzii

naționale a fost prilej de sărbătoare în comuna Șiria, de entuziasm deosebit, de manifestare a patriotismului, în cadrul adunării populare în care acestea au fost alese. Notarul maghiar din Șiria, Muzsay Kalman, a fugit la începutul lunii noiembrie 1918, înainte de formarea consiliului și a gărzii naționale române. Foștii funcționari din administrația austro-ungară au fugit.

Situația alimentară în Șiria era dificilă deoarece, datorită lipsei brațelor de muncă, în contextul mobilizării pe front a unor săteni, din totalul suprafețelor destinate diferitelor culturi ca grâu, orz, ovăz, porumb au rămas neîsămânțate în 1918 circa 37%. Necultivarea pământului se datora lipsei animalelor de tracțiune și a mâinii de lucru. Existau gospodării țărănești fără nici un cal sau alt animal de tracțiune. Majoritatea bărbaților erau mobilizați în armata austro-ungară iar femeile nu puteau face față volumului mare de munci agricole. În 8 noiembrie a avut loc ședința de constituire a consiliului comunal din Șiria, odată cu aceasta cei prezenți exprimându-și ferm voința de unire cu România. În această ședință, cu vot secret, au fost aleși primarul comunei Șiria și 4 consilieri locali. Notar a fost ales locotenentul Vasile Mangra iar primar Savu Tămaș. În calitate de consilieri comunali au fost aleși Dimitrie Buda, Petru Cismaș, Teodor Debeleac și Pavel Vancu. Ședința s-a încheiat în uralele publicului *Să trăiască România Mare*. La propunerea dr. Iacob Hotăran, *șirienii au declarat Unirea cu România, în 8 noiembrie 1918*, cu câteva săptămâni înainte de Marea Adunare Națională de la Alba Iulia. În 9 noiembrie 1918 a fost desemnat, de către conducerea Gărzii Naționale din Arad, comandantul Gărzii Naționale din Șiria- locotenentul Ștefan Peneș. Adunarea populară din Șiria, din 25 noiembrie 1918, din cercul electoral Șiria, a ales 5 delegați oficiali, primind credeționale, fiind autorizați de a lua parte cu vot decisiv la Marea Adunare Națională de la Alba Iulia.

La 1 Decembrie 1918, la Alba Iulia, cercul electoral Șiria era reprezentat de **Ștefan Cicio-Pop** (avocat), fost deputat de Șiria în parlamentul de la Budapesta, între 1906-1914, dr. **Iacob Hotăran** (avocat), **Axente Secula** (proprietar agricol) și **Nicolae Lăzărescu** (econom/țăran) și **Ioan Burza**. Cel mai în vârstă dintre toți era Iacob Hotăran, având 63 ani, membru al Partidului Național Român din Transilvania, care în ianuarie 1892 fusese delegat de către Cercul electoral al P.N.R. la *"adunarea generală a românilor din Transilvania pe perioada de 5 ani 1892-1897"*. Din decembrie 1895, Iacob Hotăran a devenit membru al Clubului Central național român comitatens. La Adunarea de la Alba Iulia au participat mai mulți clerici arădeni, unii de drept, alții aleși. Printre clericii arădeni care au participat de drept s-a numărul și preotul ortodox **Mihai Leucuța** din Șiria. Din Marele Sfat Național, ales la Alba Iulia în 1 decembrie 1918, făcea parte și dr. Emil Monția din Șiria.

Spre sfârșitul lunii decembrie 1918 în Șiria au avut loc mai multe incidente între români și maghiari, mai mulți unguri fiind maltratați, în contextul tulburărilor din orașul Arad (a *"sângerărilor din Arad..."*) din 29.XII. Consiliul Național Român Comitatens din Arad a trimis o scrisoare Consiliului Național Român din Șiria, în 9 ianuarie 1919, solicitând luarea de măsuri pentru a menține ordinea și siguranța publică, pentru a evita orice fel de acte de volnicie și terorism și a asigura particularilor maghiari din Pâncota și alte comune trecerea liberă prin Șiria. La Șiria, în 31 ianuarie 1919, un batalion de trupe regulate maghiare, venind dinspre Arad, cu tunuri, mitraliere și un tren blindat, a atacat localitatea, comuna fiind bombardată cu tunul și luată cu asalt, acțiunea continuând și în localitățile învecinate din podgoria Aradului. Avocatul Hotăran împreună cu familia sa au fost uciși. Situația gravă de la Șiria, unde ungurii săvârșeau numeroase abuzuri asupra românilor, a fost descrisă într-o telegramă trimisă de generalul francez Henri Mathias Berthelot ministrului de război al Franței, în 26 februarie 1919. În raportul realizat de Ștefan Cicio-Pop, în 23 februarie 1919, se menționează uciderea a 52 de români în Șiria.

La începutul lunii martie 1919, Garda Națională din Șiria a fost dizolvată și dezarmată de către administrația și trupele maghiare. O parte a gardiștilor români din Șiria au trecut

dincolo de linia de demarcație de la Zam și s-au încadrat în armata română. Situația de incertitudine și nesiguranță s-a sfârșit în Țiria în 17 aprilie 1919 (a două zi de Paște), când armata română a intrat în localitate. Zile întregi, pe drumul spre Arad, românii din Țiria au dansat *Hora Unirii* în acordurile fanfarei militare. Donațiile benevole și spontane ale familiilor din Țiria pentru armata română au fost atât de masive încât au trebuit improvizate 2 bazine pentru depozitarea vinului și magazii pentru alimente. În 9 iunie 1919, Ștefan Cicioi-Pop a participat, împreună cu Ioan Suci, la o mare adunare populară la Țiria, la care au fost prezenți peste 10 000 de români din județul Arad. Adunarea se pronunță ferm pentru justetea hotărârilor luate la 1 Decembrie 1918, la Alba Iulia, solicitând recunoașterea Marii Uniri, manifestându-și încrederea în România unită și în deciziile Conferinței de pace de la Paris.

Comunitatea mozaică din Țiria

Primele semnalări ale sosirii unor familii evreiești în Țiria sunt din 1834 pentru ca în 1840 numărul evreilor să ajungă la 27. Din mijlocul evreilor se ridică întreprinzători care deschid magazine cu profil textil, alimentar și, pentru prima dată, un depozit cu materiale de construcții. s-a remarcat comerciantul evreu *Abeles Ianasz* care, în contextul secetei mari din anul 1863, prin magazinele sale a distribuit alimente, aducându-și contribuția la ajutorarea năpăstuiților. Pentru confecționarea butoaielor pentru transportul vinului și coniacului produs la Țiria, evreul *Kauffmann Pal* a înființat un atelier de dulgherie, angajând peste 50 de muncitori din localitate. Acest atelier s-a dezvoltat atât de mult încât fiecare meșter avea pe lângă el 15-20 de ucenici.

Membrii fondatori ai fabricii de coniac din Țiria, din a doua jumătate a veacului al XIX-lea, au fost cei doi frați evrei *Pfau Nathan* și *Pfau Jakob*, care erau proprietari și dețineau 967 acțiuni.

La recensământul din 1930, în Țiria trăiau 42 de evrei. În 1932 este inaugurată sinagoga din Țiria, frecventată în acel an de 45 de evrei. Sinagoga a funcționat până în anul 1940, când a fost trecută în proprietatea statului, pentru ca ulterior să fie vândută comisarului șef al poliției din Țiria, Vidican. Acesta, la rândul lui, după ieșirea la pensie, a vândut-o familiei Bujdulă. Interiorul clădirii păstrează și azi dușumeaua originală, nedeteriorată. Se mai păstrează elemente ale clădirii sinagogii, situându-se lângă sediul poliției actuale din Țiria. Cimitirul evreiesc din Țiria mai păstrează amintirea a 34 de nume înscrise pe monumentele funerare existente, precum și alte locuri de veci cărora le-au dispărut numele și anii de viețuire.

Galșa

Istoria Galșei se împletește strâns cu cea a localității învecinate, Țiria, astfel că foarte evenimente sunt comune pentru ambele localități. O parte a comitatului Zarand, inclusiv teritoriul viitoarei localități **Galșa**, a făcut parte din **voievodatul lui Ahtum** (sfârșitul secolului X-începutul veacului al XI-lea). În "*Gesta Hungarorum*" a lui Anonymus, apare menționat, ca existând în secolul al X-lea, comitatul Zarand, dar faptul nu corespunde realității istorice

În 1202-1203, regele Emeric al Ungariei a donat bisericii *Sfântul Martin din Orod* satul *Golosa* (Galșa) cu pământurile și viile din proprietate. Galșa era unul dintre cele mai mari sate din comitatul Zarand, având un număr de case mai mare decât majoritatea celorlate așezări.

Satul Galșa este menționat și în 1214, fiind în proprietatea capitlului catolic din Arad și în veacul al XIV-lea (1331). Localitatea Galșa este pomenită documentar și în anii 1334-1337, 1364, 1390. În 1439, Galșa făcea parte din domeniul Țiriei, fiind donat către Gheorghe Brancovici. Galșa capătă *dreptul de a ține târguri* încă din 1439, în timpul despotului sârb Gheorghe Brancovici. La începutul veacului al XVI-lea, satul Galșa era integrat domeniului stăpânit de familia Brandenburg. Este menționat în 1525 ca aparținând domeniului Țiriei. În

anii 1553-1561, în Galșa sunt consemnate 17 sesii iobăgești. În veacul al XVII-lea, în mai multe rânduri, Galșa este menționată ca târg, *oppidum*, în 1604, 1626 și 1651.

Inclusiv satul Galșa a fost ocupat de turci, în 1566, rămânând sub administrație otomană până la sfârșitul veacului al XVII-lea, cu o întrerupere de câțiva ani, între 1599-1606, când Galșa a aparținut principatului Transilvaniei. În 5 noiembrie 1599, oastea condusă de fostul ban al Lugojului și Caransebeșului, românul Gheorghe Borbely, a eliberat cetatea Șiria și Galșa de ocupația otomană. Dar în 1606, cetatea Șiria, inclusiv localitățile Galșa, Șiria și Mâsca au fost din nou ocupate de turci. La mijlocul secolului al XVII, localitatea Galșa a fost eliberată de sub ocupația otomană, făcând parte din domeniul cetății Ineu, în 1650. În 1658, când cetatea și domeniul Ineului au fost anexate vilayetului Timișoara de către Imperiul Otoman, satul Galșa a trecut din nou sub administrație otomană, până la sfârșitul veacului al XVII-lea.

La începutul veacului al XVIII-lea, Galșa, Șiria și alte localități din comitatul Zarand erau proprietatea fiseului imperial, a erariului austriac. Conform conscripției austriece din 1720 a districtului Zarand, în Galșa trăiau 50 de familii, inclusiv *militari-grăniceri*, care posedau 329 arături în cubuli de Pojon și 131 fânețe. Nu sunt menționate în conscripție suprafețele ocupate cu vie, pentru nici o localitate din districtul Zarand. **Conscripția din 1720** oferă însă numele a 16 capi de familie din satul Galșa: *Rotar Togyer, Biro Joan, Hencz Janos, Lazăr Gyurka, Todor Janos, Japa Gyorgy, Ribiczán Peter, Lule Thoma, Pojenar Lazar, Hirsye Lup, Molye Mihaly, Pap Janos, Mero Indrei, Mero Togyer, Pruna Peter și Groya Kracson*. În pofida numelor maghiarizate, toți capii de familie din Galșa menționați în conscripția din 1720 sunt români: Togyer este Toader, Gyorgy este Gheorghe, Joan este Ioan, Peter este Petru, Mihaly este Mihai etc. În același an în Galșa trăiau familiile a 34 de militari români din armata habsburgică: *Pintyan Simon, Pintyan Ursz, Bujdoso Janos, Ruda Flora, Kostia Andras, Petrogany Gyurka, Lakatos Joan, Kastik Togyer, Jocsa Tripa, Csolak Mikola, Petrin Mihaly, Dobos Joan, Duczu Lazar, Nigra Ilia, Braics Joan, petko Todin, Boduska Ilia, Mzsinka Joan, Dragul Petrul, Armanka Kracson, Igrecs Jovicsa, Mikos Peter, Pintyan Janko, Krissan Gyurka, Petyenur Petrul, Rogacs peti, Maricsa Mihaly, Nemes Petrul, Korunta Mihaly, Abrudan Mihaly, Csics Peter, Nkola Gyulinacs, Duduss Mihaly, Kossindas Mikula*.

În anul 1726, o parte din domeniul cetății Șiria, inclusiv satul Galșa, au fost dăruite de împăratul habsburg Carol al III-lea, ducelui italian Rinaldo de Modena. Grănicerii din Galșa, ca și din alte localități, au deștelenit mai multe puste din hotarul localității, făcând posibilă practicarea agriculturii, faptul fiind precizat într-o petiție a nobililor din comitatul Zarand, din august 1733. În 6 noiembrie 1744, împărăteasa Maria Tereza a decis desființarea căpităniilor grănicerești de la Șiria, Galșa și Ineu, iar aceste localități sub trecute sub autoritatea comitatului Zarand. Curtea de la Viena a acordat ofițerilor de carieră titlul de nobil, iar la restul ofițerilor și subofițerilor li s-a acordat câte o sesie iobăgească. Grănicerii de rând din Galșa și Șiria au fost însă trecuți în rândul iobagilor, pierzându-și statutul privilegiat.

În 1751, Galșa făcea parte din domeniul Grassalkovich iar în 1778 din domeniul Bohus.

În 1784, în contextul **răscoalei lui Horea, Cloșca și Crișan**, nemeșii unguri din valea Crișului Alb s-au refugiat la **Galșa**, pe care răsculații au incendiat-o. Cetatea Șiria a devenit loc de refugiu și bază de operații a răsculaților. Emeric Bohus, stăpânul Șiriei, a adus tunurile din cetatea Arad pe dealul Horlea de unde a bombardat cetatea pentru ca răsculații să nu își poată face din ea un punct de rezistență.

La **Mâsca**, pe "*Dâmbul lui Sântău*", au efectuat cercetări de suprafață Eugen Pădurean în 2007 și Alexandru Berzovan în 2011. Punctul este situat în zona de contact dintre versanții de nord-vest ai Munților Zarandului și Câmpia Aradului, în apropierea unor vechi brațe moarte, care ar fi putut aparține Crișului Alb. Aici a fost descoperită o așezare dacică, datând din veacurile I î. H. – II d. H. și daco-romană din sec. II-IV d. H. Din punct de

vedere cantitativ, cea mai mare parte a materialelor arheologice descoperite aparțin sec. II-IV, cele din perioada regatului dacic fiind resuse numeric.

Mâsca este menționată documentar ca sat în 1331, ca *posesiunea Mezt* în anii 1332-1337. Un Ioan de Mezt este pomenit în 1341. În prima jumătate a veacului al XV-lea, satul Mâsca făcea parte din domeniul cetății Șiria (în 1407, 1427). În anii 1439-1441, satul Mâsca este donat de regele Ungariei despotului sârb Gheorghe Brancovici. În 1444 localitatea Mâsca este menționată ca *oppidum* (târg) pre domeniul lui Iancu de Hunedoara. Mâsca este consemnată documentar și în 1461 și 1475. În 1477 satul Mâsca era stăpânit de familia nobiliară Bánffy. În 1561 în Mâsca erau 24 sesii iobăgești, aparținând domeniului regal. În 1604-1605, localitatea Mâsca era integrată domeniului Penetházy. În 1732 Mâsca aparține domeniului ducelui de Modena. În 1797, 1822, erariul vinde satul Mâsca familiei nobiliare Dietrich.

Monumente istorice

Cetatea medievală Șiria

Cetatea Șiriei a fost construită după invazia tătarilor (1241-1242) sau cel puțin reconstruită și întărită după acest eveniment. Partea cea mai veche a cetății Șiriei, care se vede și astăzi, cu donjonul (turnul) și o parte din resturile zidului înconjurător, localizat în partea de sud-vest, a fost construită în a doua jumătate a veacului al XIII-lea, în contextul răspândirii cetăților de piatră în Transilvania, în vremea ultimilor Arpadieni. Cetatea Șiriei este așezată pe cel mai înalt deal al podgoriei arădene, la o altitudine de 496 metri, care domină prin poziția sa întreaga regiune. Datorită acestui fapt, cetatea a fost greu accesibilă, având pante abrupte pe laturile de sud, vest și est și o pantă mai lină înspre nord. Alăturat corpului central al cetății, în partea de nord pe un platou, se află o curte exterioară de dimensiuni apreciabile (36/38 metri), ale cărei ziduri sunt și astăzi aproape intacte. Aceste ziduri au pe alocuri grosimea de 1,30 metri și înălțimea de 3,50 metri. Înspre nord, zidul cetății este întrerupt de o deschizătură care a fost una din porțile cetății în Evul Mediu. Corpul central al cetății, așezat pe o stâncă, are o formă neregulată ovoidală, cu diferențe de nivel, zidurile fiind în parte distruse. Corpul central al cetății avea încăperi și la subsol, care astăzi sunt în mare parte acoperite de dărâmături, dar câteva intrări se văd și azi. Ultima parte a cetății și totodată și cea mai veche, o constituie latura sudică, compusă dintr-un donjon (turn) și un zid înconjurător. Acest donjon este aproape intact, doar vârful fiind dărâmat, având dimensiunile de 3,58 metri pe 2,80 metri. Principalul material de construcție l-a reprezentat piatra, extrasă probabil dintr-o carieră veche, aflată la circa 3,5 kilometri depărtare de cetate, la poalele dealului, în hotarul satului Galșa (județul Arad).

Istoricul arădean Otto Greffner a diferențiat 3 mari perioade de construcție ale cetății Șiriei, în prima etapă (a doua jumătate a secolului al XIII-lea) ridicându-se donjonul din sud cu construcțiile anexe, zid înconjurător etc., precum și o parte a corpului central. Din punct de vedere strategic, cetatea Șiriei avea o poziție foarte importantă. Pentru tehnica militară a secolelor XIII-XVI, era aproape inexpugnabilă (până la generalizarea utilizării armelor de foc). În secolul al XV-lea, *cetatea Șiriei* s-a transformat în centrul unui imens domeniu, care pătrunde adânc în valea Crișului Alb, până în regiunea auriferă și orașul Baia de Criș, cuprinzând, treptat, circa 120 de sate. Se cunosc numele unor castelani regali, care în majoritatea cazurilor sunt și comiți ai comitatului Zarand.

În 1331, cetatea Șiria, castru regal, era comandată de castelanul Anton, comite al Zarandului. În 3 septembrie 1331, regele Carol Robert de Anjou a dăruit cetatea Șiria, împreună cu mai multe sate, lui Dezideriu Szekey, comite de Sopron și fiilor acestuia, ca recompensă pentru serviciile aduse. Ulterior, văduva magistrului Dezideriu Szekey, împreună cu magistrul Heydruch, fiul ei, au donat lui Anton, pentru fapte de credință și serviciile aduse, satul și cetatea Șiria, împreună cu satele Galșa, Mâsca (*Mesth*), Fuzeș (sat dispărut), Apatsig (sat dispărut) și moara de pe râul Cigher. În anul 1412 comandantul cetății Șiria era Paul

Derceskei care a hărțuit posesiunile episcopului catolic de Eger, Somboly și Nyüvedtelke. În 1431 castelan al cetății Șiria era Ioan Orszag de Guth, din 1436 îndeplinind și funcția de comite al Zarandului.

În perioada în care a stăpânit cetatea Șiriei, Gheorghe Brancovici l-a avut ca și castelan și administrator al cetății pe voievodul sârb Stepan, menționat în 1440.

În anul 1464, cetatea și domeniul Șiriei (99 de sate) au fost zălogite familiei nobiliare maghiare a lui Ștefan Bathory și celor 5 fii ai săi, ca recompensă pentru serviciile aduse țării în luptele împotriva turcilor, cehilor și slovacilor, trecând ulterior în proprietatea lor deplină. Stăpânirea familiei nobiliare Bathory asupra cetății și domeniului Șiriei durează până la mijlocul veacului al XVI-lea, fiind întreruptă de ocupația otomană. Stăpânirea familiei Bathory asupra cetății și domeniului Șiriei, dar mai ales a lui Ștefan Bathory, voievod al Transilvaniei, a avut o mare importanță pentru cetate. Fortificațiile cetății Șiria au fost extinse și consolidate. Întregul sistem de apărare a cetății Șiria a fost revizuit și completat cu noi elemente și adaptat tehnicii militare din epocă. Cercetările efectuate asupra complexului de ruine de la Șiria, precum și săpăturile arheologice, au demonstrat acest lucru. Zidurile exterioare ale cetății Șiria au fost îngroșate, mai ales pe laturile dinspre nord și vest. Au fost construite contraforturi dinspre interior, care să mărească rezistența zidurilor, în cazul unor asedii. În corpul central al cetății, zidurile au fost dublate. În aceeași perioadă a fost amenajată și curtea exterioară a cetății, în partea de nord-est, de formă aproape pătrată, cu dimensiunile de 38 - 36 metri, care formează un obstacol în plus în fața celor care asediază cetatea.

În anul 1566 este cucerită de turci, fiind eliberată de generalul G. Borbely, fost ban al Lugojului și Caransebeșului în 1595. În 1591 garnizoana otomană din cetatea Șiria număra 37 de militari care primeau ca leafă pe an suma de 65 320 acce, echivalentă cu 544,2 galbeni. Hoardele tătare au iernat în cetatea Șiria în iarna 1594/1595, comițând numeroase abuzuri față de populația locală. În 1597 cetatea Șiria era stăpânită de nobilul Nicolae Segney.

În anul 1600, conform documentelor vremii, cetatea este apărată de o garnizoană și pârcălabi trimiși de Mihai Viteazul. La Șiria comandant era Ioan de Seliște, descendent al voievozilor români din părțile Zarandului. După asasinarea lui Mihai Viteazul, în 1601, castelanul cetății, Ioan de Seliște, a fost trădat de Fekete Mate, un subaltern din cetate și ucis de soldații lui Petnehazy, comite suprem al Zarandului.

În anul 1605, cetatea Șiria ajunge din nou în mâinile turcilor, care o stăpânesc până în anul 1693, când este cucerită de trupele habsburgice, conduse de generalul Huster. În 1606 comandant al cetății Șiria era turcul Hussein –bei, în 1609 turcul Jurali (aga Gurali) iar garnizoana cetății era compusă din soldați turci și sârbi.

Până în a doua jumătate a veacului al XVIII-lea, cetatea se menține aproape intactă, dar importanța ei militară este în continuă scădere. În timpul răscoalei din 1784-1785, pentru a preîntâmpina ocuparea cetății de către răsculații lui Horea, care ajunseseră la Galșa, cetatea Șiria este transformată în ruine, cu ajutorul artileriei habsburgice aduse de la Arad, după indicațiile nobilului Ianoș Bohuș, proprietarul domeniului Șiriei.

Castelul Bohus a fost construit în prima jumătate a secolului al XIX-lea, în stil neoclasic, fiind compus dintr-un singur corp cu 30 de camere. Din anul 1960, castelul găzduiește muzeul memorial al lui Ioan Slavici. De asemenea, în incinta lui funcționează o expoziție permanentă consacrată compozitorului Emil Monția. Într-una din camere se găsesc relicve din 1848-1849: picturi, scrisori, fotografii, câteva piese de mobilier, (masa pe care Artur Görgey a semnat actul de depunerea a armelor, armistițiul a avut loc pe 13 august 1849, armata revoluționară maghiară predându-se generalului rus Rüdiger). Actualmente, castelul Bohus adăpostește două muzee: **Muzeul Ioan Slavici și Muzeul Emil Monția.**

Busturile lui Ioan Slavici, Mihai Eminescu și Ion Russu-Șirianu încadrează Castelul Bohuș. Primele două sunt operele sculptorului Ioan Tolan, în vreme ce ultimul este creația lui Constantin Bălăcescu

Fântâna construită de familia nobiliară Bohus, situată în parcul central al comunei Șiria, construită în 1884, a fost renovată și restaurată de primarul Valentin Both.

Statuia Antoniei Bohus, situată deasupra fântânii din parcul central din Șiria.

Casa în care s-a născut Ioan Slavici, str. 85 Infanterie.

Biserica ortodoxă Sfinții Arhangheli Mihail și Gavril (1700 - 1750). Clădirea a fost zidită cu piatră și cărămidă, în stilul arhitecturii baroce. Planul clădirii este în formă de cruce cu altarul în semicerc. Partea dinspre apus, pe o lungime de 10 metri, precum și turnul bisericii au fost construite ulterior.

Monumente istorice în satul Galșa:

Biserica Adormirea Maicii Domnului (1746).

Castelul din centrul satului construit în secolului al XVIII-lea, în stil baroc cu elemente neoclasic.

Monumente istorice în satul Măsca:

Biserica Adormirea Maicii Domnului (1703).

Evoluția demografică

Șiria: 1525- 52 familii de iobagi, 35 familii jeleri, 2 cavaleri; 1722- 46 familii; 1746- 217 familii militare cu 1098 suflete, din care 173 familii românești, 41 familii sârbești și 3 familii maghiare; 1771- 368 familii; 1828- 982 familii de țărani, 46 de meșteșugari; 1851 – 4989 locuitori; 1869- 6792 persoane; 1880- 5561 suflete; 1890- 5961 locuitori; 1900- 6686 persoane; 1910- 7310 suflete; 1922- 6699 locuitori.

Galșa: 1720- 50 familii, 1722-1742-20 familii, 1746- 104 familii, 1771-1786- 235 familii, 1851-2178 locuitori, 1857- 1810 persoane, 1869 – 2355 suflete, 1880- 1957 locuitori, 1890- 2044 persoane, 1900- 2269 suflete, 1910- 2518 locuitori, 1922- 2401 persoane.

Măsca: 1715- 15 familii; 1722- 12 familii; 1742-32 familii; 1746-49 familii; 1771- 1786-124 familii; 1851-1220 locuitori; 1857-894 persoane; 1896- 1075 suflete; 1880-899 locuitori; 1890-1011 persoane; 1900- 1100 suflete; 1910-1194 locuitori; 1922- 1119 persoane.

Populația întregii comune Șiria: 1930- 9299 locuitori; 1956- 8672 persoane; 1966- 8630 suflete; 1977- 8965 locuitori; 1992- 8057 persoane; 2002- 8140 suflete; 2011- 8.103 locuitori.

Conform recensământului din 2011, majoritatea locuitorilor sunt români (77,76%). Principalele minorități sunt cele de romi (10,58%), maghiari (2,88%) și germani (1,16%). Pentru 7,32% din populație, apartenența etnică nu este cunoscută. Din punct de vedere confesional, majoritatea locuitorilor sunt ortodocși (71,58%), dar există și minorități de penticostali (11,5%), romano-catolici (4,68%), bapțiști (2,52%) și adventiști de ziua a șaptea (1,47%). Pentru 7,5% din populație, nu este cunoscută apartenența confesională

Biserica

În anul 1186, regele Ungariei, Bela al III-lea, a întemeiat în Șiria o **mănăstire catolică** benedictină. Menționarea indirectă a vechii biserici catolice medievale din **Șiria**, fără precizarea numelui preotului, se regăsește în registrul dijmelor papale, din 1334-1335. Biserica catolică din **Galșa** aparținea arhidiaconatului Pâncotei, preotul Andrei din Galșa fiind menționat în anul 1334, la strângerea dijmelor papale. Ruinele bisericii catolice din Galșa au fost identificate în zona podgoriei, puțin spre nord-est de cimitirul catolic al Șiriei, în punctul *Curtilici*. Preotul catolic Paul din **Măsca** este pomenit în listele dijmelor papale, în deceniul al patrulea al veacului al XIV-lea.

Biserica ortodoxă Sfinții Arhangheli Mihail și Gavril Șiria

În 1450, despotul sârb Gheorghe Brancovici, a zidit la poala dealului Șiriei o biserică pentru credincioșii ortodocși din localitate.

Gheorghe Brancovici a zidit în Șiria o biserică ortodoxă de piatră.

La 1755 aici este menționată biserica ortodoxă de lemn cu hramul “Sfinții Arhangheli” fiind edificată pe o fundație de piatră. Episcopul Sinesie Jivanovici consemnează

că a fost sfințită la 6 septembrie 1752. La 13 martie 1769 credincioșii primesc aprobarea pentru construirea unei alte biserici. În același an se începe edificarea actualei biserici de piatră și cărămidă ce poartă hramul celei vechi. Planul este în formă de cruce cu altarul în semicerc iar partea dinspre apus, pe o porțiune de 10 metri și turnul au fost adăugate ulterior. Biserica are un iconostas cu pictură din 1789, este construită în stil baroc și este considerată monument istoric. Biserica ortodoxă din Șiria a fost renovată în anul 1897, apoi, în anul 1903, a fost renovată și pictată.

În urma căderii turnului în 1927, clădirea bisericii ortodoxe din Șiria a fost reparată în 1932; reparată din nou în 1965 și 1980. Biserica este construită în stil gotic-venez, cu un singur turn deasupra intrării, acoperită în întregime cu tablă, inclusiv turnul. Este zidită din piatră și cărămidă, neavând pictură murală de valoare.

Primele știri despre preoșii ortodocși din Șiria sunt din anul 1767, fiind menționați preoții Petru Gheorghevici, Petru Popovici, Mihail Voștinar, Ioan Nucescu, Ioan Popovici, Ignatie Stolnovici. În 3 mai 1787 sunt pomeniți preoții Ignatie Heret, On Nicovici, Ioan Popovici și Vasile Batori. Până în 1842, în parohia Șiria au slujit preoții Isaia Secula, Ioan Secula și Teodor Mihăescu. În cimitirul din deal al bisericii ortodoxe se găsesc mormintele a doi preoți care au funcționat în această parohie: Mihai Borlea, între 1841-1845 și Atanasie Mera, între 1889-1893.

Biserica ortodoxă Galșa

În 1746 era biserică ortodoxă în Galșa – de lemn- care fie că a ars, fie că a fost transferată, dar în 1749 a fost terminată actuala biserică din zid –pereții de 1,5 m din piatră și cărămidă. Iconostasul era din scânduri, legate în spate cu lemn gros – fără deschizături, doar ușile diaconești și cele împărătești. Acestea au ca legătură o cruce mare pe care este pictată Răstignirea. Icoanele de pe iconostas, valoroase, se pare că au fost pictate de Ștefan Teneski pe lemn de stejar, având inițialele S.T. Turnul înalt de 33 m a fost adăugat în 1894, făcând corp cu biserica, și găzduiește 5 clopote. Între anii 1834 – 1948 biserica a fost folosită de greco-catolici, ortodocșii din Galșa participând la slujbele religioase la biserica din Mâsca. În revoluția de la 1848, biserica a dat un martir, pe Onu Popa, tatăl primului prefect român – **Gh. Popa de Teiuș**. Acesta a fost împușcat în centrul satului Șiria, în fața castelului Bohuș, pentru că a tras clopotele în dungă ca să atenționeze locuitorii satului Galșa de pericol. El este înmormântat, împreună cu fiul său în cimitirul din deal, la Galșa

Biserica ortodoxă Mâsca

Clădirea bisericii ortodoxe din Mâsca datează din 1703, fiind refăcută și renovată în 1797, 1869, 1887 și 1906. Parohia ortodoxă numără azi circa 700 de credincioși.

Biserica Greco-catolică Șiria

Comunitatea greco-catolică din Șiria a luat ființă în secolul al XIX-lea, clădirea bisericii datând din anul 1863. Azi, biserica aparține de episcopia greco-catolică de Lugoj. Clădirea bisericii greco-catolice din Șiria are un turn cu ceas.

Biserica Greco-catolică Galșa

În Arad unirea religioasă cu biserica Romei a prins mai greu întrucât aici comunitățile românești aveau un standard de viață mai ridicat comparativ cu cele din comitatul Bihor, iar biserica ortodoxă era mai bine organizată și mai puternică, reușind să-și mențină controlul asupra acestor comunități. Inițiativa unirii religioase a vizat mai multe localități ca Bocsig, Chereuș, Gurba, Ineu, Mocrea, Cheri, Târnova, inclusiv Galșa. Centrul acțiunii de atragere la noua confesiune a fost **Galșa**, localitate utilizată ca element de legătură, având în vedere faptul că era situată aproape la mijloc între celelalte puncte strategice, care erau Araduul, Beliul și Hălmagiul. Alături de preoți, rolul de misionari ai religiei greco-catolice l-au îndeplinit și diferiți membri ai aparatului administrativ. Un alt element pe care a mizat acțiunea lui Samuil Vulcan l-a reprezentat dascălimea satelor arădene care, îmbrățișând unirea, prin exemplul lor, au atras la noua confesiune membrii întregii comunități.

În anul 1834 **Galșa** a fost prima localitate din comitatul Arad, unde acțiunea declanșată de samuil Vulcan a fost încununată de succes, aici ”tulburări neobișnuite” semnalandu-se încă din anul 1834. În Galșa principalul pion al greco-catolicismului a fost învățătorul **Nicolae Sălăjan**, care a acționat în strânsă legătură cu episcopul Samuil Vulcan și a reușit să convingă 261 de familii să treacă la noua confesiune. O dovadă în plus că membrii administrației locale și-au adus un aport deosebit la propagarea unirii o reprezintă cererea solgabirăului Korneli Ignatz din Galșa adresată lui Facho Ioszeff, ce dovedește dorința acestuia de a fi numit notar pentru a înregistra toate bunurile ce vor trece în mâinile bisericii greco-catolice și numele titurilor locuitorilor trecuți la unire. Se pare că, în urma acestei solicitări, Samuil Vulcan a intervenit pe lângă autoritățile comitatului pentru a se trimite o comisie la Galșa, în care pe lângă organele politico-administrative trebuiau să fie și reprezentanții confesiunilor ortodoxă și greco-catolice. administrative trebuiau să fie și reprezentanții confesiunilor ortodoxă și greco-catolice.

În urma conscripției realizate, 214 familii din Galșa au acceptat unirea cu biserica Romei, rămânând 47 de familii ortodoxe, reprezentanții a 69 de familii lipsind. În conformitate cu dispozițiile primite de la Samuil Vulcan, comisia a considerat că două treimi din populația Galșei a trecut la noua confesiune, și în atari condiții biserica, școala, pământul ce aparținea bisericii ortodoxe a trecut în mâinile celor ce au semnat unirea

Situația existentă în Galșa i-a fost adusă la cunoștință mitropolitului Ștefan Stratimirovici care la 31 martie 1834 se adresează episcopului administrator Maxim Manuilovici de la Timișoara, cerându-i să intervină la oficialitățile din Arad pentru a rezolva situația creată. În urma acestei solicitări, s-a încercat verificarea veridicității trecerilor la unire. Motivația lui Samuil Vulcan că trecerile la unire s-au făcut numai din convingere cu privire la adevărurile credinței greco-catolice au fost infirmate de corespondența din 1835 a episcopului Gherasim Raț cu preotul Galșei, Teodor Popovici, care relevă mijloacele prin care s-a realizat unirea la Galșa, respectiv prin trecerea pe listele uniților a unor persoane care decedaseră cu ani în urmă sau prin semnarea copiilor în locul părinților și altele.

Ședința congregațională din 21 martie 1834 a evidențiat rezultatul favorabil uniiri în Galșa, care a fost comunicat și lui Samuil Vulcan. Pentru a impulsiona unirea cu biserica Romaie, episcopul Samuil Vulcan a întreprins în luna mai a anului 1834 o serie de vizitații canonice, în 16 dintre localitățile trecute la greco-catolicism, începând cu Galșa, în 18 mai 1834 și terminând cu Gurba în 28 mai 1834.

Tendențele de revenire la ortodoxie s-au accentuat după hotărârea congregației comitatense din 18 decembrie 1834 de desființare a comunității ortodoxe din Galșa, fapt care a dat naștere unei puternice nemulțumiri. Ca urmare, prima localitate care se va ridica și va cere revenirea la ortodoxie va fi Galșa, putându-se afirma astfel că Galșa a reprezentat începutul și sfârșitul acțiunii de extindere a ariei de influență a episcopiei greco-catolice din Oradea. Românii din Galșa au petiționat la împărat, în vara anului 1834 și apoi în 21 ianuarie 1835, revendicând dreptul de avea propriul loc de închinare în sat. La sfârșitul anului 1837 comunității ortodoxe din Galșa i s-a acordat dreptul, de către oficialitățile habsburgice, de a avea biserică ortodoxă și preotul ei. În urma anchetei desfășurate în anul 1847 în Galșa, s-a dovedit că ortodocșii de aici erau majoritari și i s-a dat posibilitatea de a reveni la ortodoxie.

Biserica baptistă Șiria (Emanuel Jurcoi)

Lucrarea consacrată pentru istoria Bisericii Creștine Baptiste din Șiria este cea scrisă de pastorul baptist Livius Ban. Motiv pentru care informațiile prezentei lucrări se bazează pe cercetarea amintită. Învățătura baptistă a ajuns la Șiria în anul 1889 prin Luca Budiu din Comlăuș. Acesta a venit să-și rezolve anumite probleme personale la pretura din Șiria iar aici a fost găzduit la Petru Cherechean (decedat în 1914) și Elena Cherechean (născută Debeleac). În jurul mesei oaspetele și-a prezentat convingerile religioase iar familia ce l-a găzduit a devenit parte din cei peste 20 de membri fondatori la 1889-1890. Biserica din Șiria a fost

păstorită de George Crișan (1893?-1904), George Vărșăndan (1904-1912), Pavel Purdei (1912-1918), Ioan Farcaș (1919-1932), Dumitru Vancu (1927-1952), Gheorghe Olaru (1927-1929), Avram Bălgrădean (1929-1930), Gavril Moraru (1931-1933), Petre N. Popa (1942), Simion Voia (1947-1959), Dumitru Ineovan (1960-1973), Sima Handra (1974-1990), Livius Ban (1990- 2014) și, în prezent, de Radu Ungur. Între 1998-2004 Cornel Unc a fost pastor de tineret al bisericii baptiste din Șiria.

Întrunirile religioase ale credincioșilor bapțiști au fost organizate în perioada 1889-1904 atât în casele lor cât și în case închiriate. Abia în 1904 s-a inaugurat prima clădire a Bisericii Creștine Baptiste din Șiria și este cunoscută drept una din cele mai mari din țară de la aceea vreme. Dărnicia credincioșilor bapțiști pentru această lucrare a fost una importantă deoarece au făcut unele gesturi impresionante (ex. vinderea boilor, angajarea unora ca zilieri la alți localnici, etc.). În perioada 1920-1922 s-a construit o clădire anexă a bisericii care a fost întrebuințată de-a lungul timpului pentru mai multe scopuri: depozitarea instrumentelor, repetițiile formațiilor muzicale, găzduirea unor familii sau chiar unele întâlniri religioase ale bisericii.

În vara anului 1900 s-au pus bazele corului bisericii, condus de Nicolae Cherechean (1900-1912). În 1918 s-a înființat fanfara bisericii, condusă de Lajos Wilmos (1918-1922), iar în 1962 s-a organizat orchestra de coarde sub conducerea lui Octavian Neța. Formațiile au avut continuitate până în prezent prin aportul *dirijorilor de cor* (Lajos Wilmos 1912-1922, Mihai Micoloi 1922-1979, Nicolae Cherechean 1946-1970, Daniel Moțiu din 1970 și dirijori cu durată scurtă de activitate: Gheorghe Moțiu, Pătruț Cioancă, Gheorghe Dan, Traian Farcaș, Petru Muntean, Moisa Botaș, Ioan Rusu, Ioan Moldovan, Petru Coman, Mircea Bujdulă, Dănuț Bodârlău) și al *dirijorilor de fanfară* (Ioan Vesescu, Mihai Micoloi, Gheorghe Moțiu, Petru Muntean, Traian Farcaș, Gheorghe Curetean, Gelu Șimăndan, Mircea Moșiu, Daniel Bodârlău). Gelu Șimăndan și Todor Redeș sunt dirijorii de orchestră ce au continuat munca începută de Octavian Neța.

Biserica pentecostală Betania Șiria numără câta sute de credincioși, fiind înființată în perioada interbelică.

Biserica pentecostală Galșa numără câteva zeci de credincioși, luând foonță în epoca interbelică.

Învățământul

În anul 1405 călugărul grec Nicodim a lăsat o însemnare pe o *Evanghelie* în limba slavonă. Nicodim a stat o vreme în cetatea Șiria la castelanul Dimitrie, care era și comite al Zarandului.

Școala românească din Șiria și-a deschis porțile în anul 1773. În mai 1785 șirienii cer să le fie numit învățător Ioan, fiul preotului din Comlăuș. Nicolae Voștinar din Șiria urmează cursuri de metodică la Oradea în 1793. În toamna anului 1822 funcționează la Șiria învățătorul Petru Vasilevici iar directorul școlii era Gheorghe Chirilovici. Începând cu anul 1840 la școala din Șiria este învățător Dumitru Voștinar.

Școala la care a învățat Ioan Slavici este cea din fața bisericii ortodoxe, pe strada Ioan Rusu Șirianu. În anul 1905 profesorul Debeleac a construit un nou edificiu școlar. În anul 1910 în Șiria funcționau următoarele școli: *școala primară de stat cu 11 dascăli; școala primară confesională ortodoxă cu 4 dascăli; școala confesională greco-ortodoxă cu 1 învățător; școala confesională romano-catolică cu 3 învățători; școala medie confesională romano-catolică; școala tractuală superioară ortodoxă și școala industrială pentru ucenici, cu cursuri serale.*

Noul edificiu școlar a fost inaugurat în 1969, cuprinzând 11 săli de clasă și un laborator. În anul 1978 a fost dat în folosință o nouă clădire școlară, tot cu 11 săli de clasă. Actualmente, în Șiria funcționează Școala Gimnazială "Ioan Slavici" Șiria, Școala Gimnazială Galșa și Școala Primară Măsca, cu clase simultane.

Personalități

Sigismund Borlea (1827-1883) este fiul preotului Mihai Borlea și văr primar al Elenei Borlea, mama scriitorului Ioan Slavici. A studiat teologia la Arad și Dreptul la Budapesta. A fost ales în dieta de la Debrețin a revoluționarului maghiar Janos Kossuth, alături de Sigismund Popovici, fiul protopopului ortodox din Țiriac și de Gheorghe Popa din Galșa. A fost ales, ulterior, de 4 ori deputat al Zarandului în Parlamentul de la Budapesta (1865- 1878), ca reprezentant al Hălmeagului, susținând o activitate parlamentară bogată. A criticat vehement legile care discriminau naționalitățile din Austro-Ungaria, apărând drepturile românilor, luând parte la înființarea clubului parlamentarilor români. A participat la înființarea ASTREI, în 1861, a fondului de teatru român în 1869, a fondului pentru monumentul lui Avram Iancu, în 1872. După desființarea comitatului Zarand, a cărui protonotar a fost, în 1867, rămâne în Baia de Criș, ca apărător al drepturilor populației românești. A decedat în anul 1883, în Baia de Criș.

Ioan Slavici (născut în Țiriac, 18 ianuarie 1848- decedat la Panciu, 17 august 1925)

A urmat cursurile școlii primare în Țiriac, în 1860 învățând la Liceul maghiar din Arad. Din dorința de a învăța și limba germană, în 1865, s-a transferat la Liceul piarist din Timișoara. Ultima clasă de liceu a terminat-o ca "privatist" în 1868, la Liceul maghiar din Arad, iar bacalaureatul l-a obținut la Satu Mare. În 1869 s-a înscris la Facultatea de Drept a Universității din Pesta. Este unul dintre fondatorii Societății studențești "Petru Maior", pentru care a scris textul maghiar al statutelor prezentate guvernului. Dar condițiile precare de trai l-au determinat să părăsească Pesta, în februarie 1870, după ce a zăcut două săptămâni în spital, întorcându-se acasă. Revenit pe meleagurile natale, Slavici a intrat ca "scrietor" la notarul din Cumlăuș, un sat vecin cu Țiriac. În vara anului 1870 s-a transferat ca student la Universitatea din Viena, satisfăcându-și stagiul militar în armata imperială. În septembrie 1875 s-a căsătorit cu Ecaterina Szöke Magyarosy, de care a divorțat în 1885. În același an, 4 luni mai târziu, s-a recăsătorit cu Ecaterina Tănăsescu, profesoară de geografie.

A debutat literar, în martie 1871, cu comedia *Fata de birău*. S-a implicat în organizarea serbării naționale de la Putna, în august 1871. În 1872, a funcționat, o vreme, ca practicant în domeniul avocaturii, la cancelaria lui Mircea V. Stănescu, devenind și colaborator la *Gura satului*, revista umoristică patronată de șeful său. În vara lui 1873 și-a depus candidatura pentru postul de viconotar comitatens, renunțând atunci când autoritățile i-au cerut să utilizeze limba maghiară la întocmirea actelor. A obținut un stipendiu de la Junimea, la sfârșitul anului 1873, în contextul în care Ioan Slavici era la Oradea, unde funcționa ca arhivar consistorial. A primit o scrisoare de la Titu Maiorescu, ministrul Instrucțiunii Publice, de a veni în România. În toamna anului 1874 se afla deja la Iași, reîntâlnindu-se cu Mihai Eminescu, mentorul și prietenul său de la Viena. Numit de Titu Maiorescu ca secretar al "comisiei Hurmuzaki", la începutul lui decembrie 1874, a plecat la București. În sarcina lui Ioan Slavici era pregătirea pentru tipar a celor peste 20 000 de documente copiate de Eudoxiu Hurmuzaki din arhivele vieneze. Deși destituit din funcție în martie 1876 (după venirea la putere a liberalilor), a continuat să se ocupe de buna rânduire a documentelor din colecția Hurmuzaki, fără să primească, un timp, nici un ban. În ianuarie 1877, a intrat ca redactor la cotidianul conservator *Timpul*, iar până la sfârșitul anului i s-au alăturat Mihai Eminescu și I.L. Caragiale. La începutul anului 1880, a părăsit redacția și s-a reântors la catedră, predând la Școala Normală și mai apoi, la Azilul "Elena Doamna".

În aprilie 1884, se întoarce la Sibiu, unde fusese chemat să pună bazele noii publicații românești, *Tribuna*. Dar gazeta națională, pe al cărei frontispiciu stătea scris "Soarele pentru toți românii la București răsare" a constituit cauza mai multor conflicte și procese de presă cu oficialitățile maghiare. A fost condamnat pe nedrept la un an de temniță la închisoarea de la Vacz. Revenirea în fruntea gazetei a fost de scurtă durată, deoarece calitatea de "dușman" al statului și mai ales cererea fondatorilor *Tribunei* l-au determinat să plece iar în București, în

martie 1890. Aici, Ioan Slavici a continuat munca la documentele din colecția Hurmuzaki, reluându-și și activitatea didactică la Azilul "Elena Doamna". În ianuarie 1891, a luat parte la înființarea Ligii culturale a românilor, iar în noiembrie 1893 a devenit "răspunzător pentru redacție" la noua publicație *Corepondența română*, înființată pentru susținerea memorandiștilor. În 1894, a primit din partea Academiei Române conducerea Institutului "Ioan Oteșeanu" din Măgurele, unde a funcționat până în 1908. În 1908 a revenit în București, unde a condus o vreme redacția noului ziar *Minerva*, apoi s-a angajat la Școala evanghelică germană. În iulie 1914 a preluat conducerea ziarului *Ziua*, înființat de comunitatea germană, în înțelegere cu legația austro-ungară din București, cu scopul de a susține intrarea României în război de partea Puterilor Centrale. În august 1916, acuzat că s-a vândut intereselor germane, a fost ridicat de Siguranță și închis timp de două luni, la Domnești, apoi la Hotel Luvru din capitală. Ignorat, și-a trăit ultimii ani de viață cufundat în activitatea sa literară, retras la casa fiicei sale de la Panciu.

Publicații: *Fata de birău* (1871), *Toane sau vorbe de clacă* (1872), *Zâna Zorilor* (1872), *Ileana cea șireată* (1872), *Peștele pe brazdă* (1872), *Florița din codru* (1872) *Polipul unchiului*, *Doi feți cu stea în frunte* (1874), *Bogdan Vodă* (1875), *Budulea Taichii* (1880), volumul *Novele din popor* (1881), incluzând *Moara cu noroc*, nuvela *Pădureanca* (1884), tragedia *Gașpar Grațiani* (1886), romanul *Mara* (1894), romanele istorice *Luca* (1902), *Manea* (1905), *Cel din urmă Armaș* (1923), *Din păcat în păcat* (1924).

Memorialistică: *Fapta omenească* (1888), *Închisorile mele* și *Lumea prin care am trecut*.

Iuliu Traian Mera (1861-1909), născut în Șiria, este primul medic din localitate. A funcționat ca medic balneolog în faimoasa stațiune din Cehia, Karlsbad. A fost membru al societății "România Jună" din Budapesta, apoi casierul ei. A fost un mare admirator al lui Mihai Eminescu și Ioan Slavici. A publicat volumul *Din lumea basmelor* în anul 1906. S-a implicat în procesul "Memorandumului", susținând lupta românilor pentru drepturi în Austro-Ungaria. A lăsat o fundație pentru susținerea elevilor merituoși la Episcopia Aradului. A murit în 1909 și a fost înmormântat în cimitirul din spatele Bisericii Ortodoxe din Șiria.

Emil Monția (1887- Șicula, 1965) născut în Șicula a studiat la Cluj, Oradea, Viena. a fost un compozitor, culegător de folclor din părțile Aradului și avocat român. În anul 1899 a dirijat prima orchestră din Oradea. S-a stabilit în Șiria unde a compus melodii valoroase. Debutul l-a realizat în anul 1905 cu lucrarea "Mândră, mândrulița mea". Au urmat alte compoziții: *Cercel*, *La fântâna cu găleată*, pe versurile poetei Maria Cunțan. Lucrările cele mai valoroase sunt: *Fata de la Cozia*, *Ileana*, *Moștenitorii*. În onoarea lui, în Șiria este astăzi amenajat Muzeul Emil Monția. Între membrii Marelui Sfat Național Român aleși în Adunarea de la Alba Iulia la 1 decembrie 1918 s-a numărat și " Dr. Emil Monția, avocat, Șiria. În 1970, în castelul Bohuș din Șiria, a fost amenajat Muzeul Ioan Slavici și Emil Monția, care găzduiește pianul, vioara, partituri, fotografii de familie, note și obiecte personale ale compozitorului. Corul de Cameră al Casei de Cultură a Municipiului Arad poartă numele Emil Monția.

Coriolan Petreanu (1893-1945) născut în Șiria, a studiat la Universitatea din Budapesta, unde începe studiile juridice și cele referitoare la istoria artelor, în 1911. A continuat să studieze istoria artelor și estetica la universitatea din Berlin (1912-1913) și Viena (1913-1916). Sub îndrumarea profesorului Iosef Strzygowski își va susține la Viena, în 1917, doctoratul în istoria artelor, cu lucrarea *Problema conținutului și istoria artelor*. Din 1918 va fi numit funcționar de specialitate la Muzeul de Belearte din Budapesta, post pe care-l va părăsi pentru acel de conferențiar de istoria artelor, la Universitatea din Cluj (1919). Aici organizează primul seminar de istoria artelor, iar din 1928 va fi numit profesor titular. Zece ani mai târziu va preda la Academia Teologică din Cluj. Ca urmare a activității sale științifice și de cercetare va deveni membru corespondent al Secției geografice-etnografice a "Astrei"

(1921) și al Societății numismatice române (1922). Consiliul Dirigent l-a numit inspector general al muzeelor din Transilvania (22 ian. 1920 - 1 apr. 1922), cu care ocazie va redacta lucrarea *Muzeele din Transilvania, Banat, Crișana și Maramureș. Trecutul, prezentul și administrarea lor*, 1922. Cercetător al arhitecturii de lemn, în vara anului 1925 a examinat toate bisericile de lemn ale județului Arad. Profesorul Coriolan Petranu va fi și el victima refugiului universitar de la Sibiu, după cedarea Transilvaniei în urma Dictatului de la Viena. A murit în 17 iulie 1945. A publicat mai multe lucrări valoroase: *Teatrul ca operă arhitectonică*, București, 1919; *Revendicările artistice ale Transilvaniei*, Arad, 1925; *Bisericile de lemn ale județului Arad*, în 1927; *Biserici de lemn ale românilor ardeleni*, Sibiu, 1934; *Noi cercetări și aprecieri asupra arhitecturii în lemn din Ardeal*, București, 1936; *L'art roumain en Transylvanie*, București, 1938; *Ars Transsilvaniae. Etudes d'histoire de l'art transylvain. Studien zur Kunstgeschichte Siebenbürgens*, Sibiu, 1944; *Cursul de istoria artei universale*, lucrare de maturitate, ce n-a văzut lumina tiparului, care face parte din "Fondul Petreanu" al Muzeului Județean Arad.

Ioan Rusu Șirianu (1864- 1909) s-a născut în Șiria, mama sa fiind Maria Slavici, sora mai mare a scriitorului Ioan Slavici. S-a remarcat ca jurnalist, scriitor și om politic român. A urmat școala primară la Șiria, după care a urmat Școala Normală din Arad. A absolvit studiile pedagogice la Pedagogiul de Stat din Deva. După absolvirea studiilor merge la București, unde devine profesor de istorie la școala pedagogică de fete, între anii 1884-1891. În același timp a muncit și ca redactor al ziarelor *Lumina pentru toți*, *Românul și Voința națională*. În anul 1891 se întoarce în Transilvania și lucrează în redacția ziarului *Tribuna* din Sibiu, unde devine, după retragerea lui Gheorghe Bogdan-Duică, director. În anul 1893, întemeiază la Sibiu, împreună cu Eugen Brote și Septimiu Albini, ziarul *Foaia Poporului*, iar în anul 1897, înființează la Arad, împreună cu Vasile Goldiș, *Tribuna Poporului*. În anul 1894 este condamnat la 6 luni de închisoare, pe care le ispășește la Seghedin datorită conținutului articolelor sale publicate în ziarul *Tribuna*. Țăranul Nicolae Lăzărescu din Șiria a organizat, în sat, o coletă bănească pentru a-i trimite întemnițatului. Cei 8 florini și 9 crețari au fost întregiți de către Ioan Russu-Șirianu până la 10 florini, pe care i-a trimis ziarului *Tribuna* din Sibiu, pentru începerea unui fond din care să se ridice o cruce pe mormântul lui Avram Iancu.

După încetarea apariției ziarului *Tribuna* din Sibiu, la 29 aprilie 1903, ziarul *Tribuna Poporului* din Arad, își schimbă numele în *Tribuna* începând cu ianuarie 1904. Ioan Russu-Șirianu a lucrat în redacția ziarului *Tribuna Poporului*, iar mai apoi al *Tribunei* din Arad, fiind redactor, redactor responsabil și editor, până în anul 1908. Între anii 1905-1906 a fost deputat în Dieta Ungariei din partea cercului electoral de la Chișineu – Criș. A fost căsătorit cu scriitoarea Constanța Hodoș, pe care a cunoscut-o în perioada când a fost elev la școala normală maghiară, fiind chiriașul acesteia și a primului ei soț, Nicolae Marcu. În urma acestei căsătorii au rezultat doi copii, Letiția și Mircea, mort în 1916 în luptele de la Turtucaia. A doua soție a fost Lucreția, mama scriitorului Vintilă Russu-Șirianu. În anul 1908 se întoarce în București, unde a decedat la 12 decembrie 1909. Bustul său, împreună cu cel al lui Mihai Eminescu și Ioan Slavici, se află în fața Muzeului "Ioan Slavici" din Șiria. În anul 1938 un bust i-a fost ridicat în fața Palatului Cultural din Arad, sculptor Radu Moga. În onoarea sa, o stradă din municipiul Arad se numește Ioan Russu-Șirianu. **Opera:** *Românii din Dobrișin*, Sibiu, 1892; *Moara din vale*, 1894 (povestiri); *La Roma*, Arad, 1903 (impresii de călătorie); *Românii din statul ungar*, București, 1904 - lucrare premiată de Academia Română; *Românii de peste Carpați*, 1907; *Iobăgia*, 1908 (studiu istoric); *Schițe și nuvele inedite*, Vălenii de Munte, 1911; *Militărește*, Brașov, 1913 (comedie).

Antónia Szögyény-Bohus (1803-1890) a rămas în istorie prin ajutorul pe care l-a dat revoluționarilor închiși după anul 1849. Între aceștia s-a numărat și Eftimie Murgu. A dus de asemenea o activitate intensă pentru emenciparea femeilor. Antónia Szögyény-Bohus - viitoarea doamnă din Șiria, s-a născut în 6 septembrie 1803, la Pesta. Familia celei ce avea să

se afirmă prin remarcabila sa activitate filantropică, făcea parte din sferele înalte ale nobilimii maghiare. Tânăra Antónia a urmat Facultatea de Filosofie la Universitatea din Pesta, apoi la cea din Viena, aşezăminte în cadrul cărora a dobândit o aleasă cultură spirituală, evidenţiindu-se, totodată, prin uşurinţa în învăţarea limbilor străine (la terminarea studiilor vorbea, în mod cursiv, patru limbi străine - engleză, franceză, germană şi italiană, mai apoi învăţând şi latina). S-a căsătorit, în septembrie 1823, cu nobilul János Bohus - un slovac maghiarizat, mare moşier de pe meleagurile arădene. S-a mutat împreună cu acesta la castelul din Şiria. Antónia avea ş-ai împărţit timpul între organizarea unor întâlniri la care luau parte personalităţi culturale şi aristocratice ale vremii şi iniţierea de acte caritabile. La iniţiativa Antóniei, s-a deschis prima grădiniţă în Şiria, înainte de 1848. Remarcabilă a rămas şi acţiunea desfăşurată pentru sprijinirea celor sinistraţi în urma inundaţiilor din anul 1844. În acest scop, a finanţat tipărirea unui album - *Aradi Vészlapok*, fondurile obţinute din vânzare destinându-le victimelor inundaţiei.

Şi-a transformat unul dintre imobile - cel aflat în faţa castelului din Şiria, în spital, spre a fi folosit de către răniţii revoluţionari din 1848-1849, ea însăşi ocupându-se de alinarea durerilor acestora. În castelul Bohus din Şiria s-a semnat capitularea armatei revoluţionare maghiare, la 13 august 1849. În urma teribilei secete din 1863, care s-a abătut şi asupra Şiriei, Antónia a pus bazele aşa-numitei "*Fundaţii pentru împărţirea pâinii*", cu ajutorul căreia a alinat iarăşi suferinţa celor năpăstuiţi. N-au fost mai prejos nici acţiunile sale solitare: înfiinţarea unei şcoli pentru copiii orbi, la Arad; sprijinul dat pentru spitalul de copii din Pesta ori cel pentru grădiniţele din Şiria şi Galşa. Aceeaşi admirabilă preocupare pentru soarta celor nevoiaşi avea să o caracterizeze până în ultima clipă a vieţii. O bună parte a averii sale avea să o testeze astfel în folosul mai multor asociaţii şi aşezăminte, între care: Asociaţia Femeilor din Budapesta, Spitalul de Copii din Budapesta, Refugiul din Budapesta, Orfelinatul Gospodinelor Maghiare, Orfelinatul din Arad, Casa Dragostei şi grădiniţele din Şiria şi Galşa. În 1884, cu banii Antóniei s-a construit fântâna din parcul central din Şiria, care oferă şi astăzi apă proaspătă. A decedat în 5 ianuarie 1890.

Personalităţi Galşa

Gheorghe Popa de Teiuş s-a născut în anul 1824 la 6 februarie în localitatea Galşa. Absolvă studiile de drept la Oradea-Mare în 1846. Ca student eminent şi-a completat cunoştinţele juridice în ultimii doi ani de studenţie, la cancelaria omului politic şi mare avocat, Emil Gojdu în Oradea. Se reîntoarce la Arad în vara lui 1846, unde îşi deschide propriul birou de avocatură. Închide biroul avocaţial şi acceptă funcţia de notar consistorial şi secretar la episcopia Aradului, angajat fără onorar de episcopul Gherasim Raţ (15 iunie 1848 – 21 august 1849). În august 1849, este chemat de comisarul chesaro-crăiesc Ladislau Maileny, care i-a oferit postul de primpretor al localităţii Şimand, începând cu 26 august. A preferat să lupte pentru naţiunea sa din interiorul administraţiei imperiale. La începutul anului 1854 aprilie 13, pentru Gheorghe Popa de Teiuş este transferat la provincia (plasa) Ineu (Boroş Jenő), având calitatea de primpretor-judecător. Gheorghe Popa a desfăşurat o activitate febrilă în toate secţiunile administraţiei. A sprijinit administraţia locală prin numirea de notari români. În toamna anului 1857 este transferat la Salonta având aceeaşi calitate de primpretor-judecător. Este ales deputat în Parlamentul din Budapesta în 1861.

Ioan Popa de Teiuş

Iulian Gofşoreanu

Crişan Alexandru

Dârlea Gheorghe

Rusu Traian

Muzeul Memorial Ioan Slavici și Emil Monția din Șiria

Este un muzeu județean, amplasat în Str. Infanteriei nr. 185. Clădirea care adăpostește muzeul este un castel construit în stil baroc târziu în 1838, care a aparținut familiei nobiliare Bohus, monument arhitectonic și istoric. În această clădire s-a semnat, în august 1849, capitularea armatei revoluționare maghiare în fața armatelor imperiale austriece și rusești. Expoziția permanentă este dedicată scriitorului Ioan Slavici (1848 - 1925), născut în Șiria, și compozitorului Emil Monția (1887 - 1965), născut la Șicula, dar care și-a petrecut cea mai mare parte a vieții sale în comuna Șiria, trăind în casa din strada Spiru Haret nr. 130. Dintre exponate pot fi amintite: fotocopia extrasului de naștere al scriitorului Ioan Slavici, o notiță a sa, scrisă de mână la vârsta de 10 ani, fotocopii după actele de școală, diplomele obținute la absolvirea cursurilor liceale, la Arad și Timișoara, fotografiile din perioada studiilor la Viena. Activitatea lui Slavici la revistele Tribuna din Sibiu (din 1893) și Vatra (din 1894) este bogat ilustrată. De asemenea, sunt prezentate manualele sale școlare: Istoria universală, Evul mediu și Gramatica limbii române, Etimologia, precum și unele numere din Revista copiilor și a tineretului, în care publica povestiri didactice. Sunt expuse, de asemenea, documente despre istoricul comunei Șiria, manuscrise, fotografiile, ziare, reviste, biblioteca cu ediții valoroase ale operei lui Ioan Slavici. În expoziția dedicată lui Emil Monția se pot vedea mobilierul camerei lui de lucru, pianul și violoncelul compozitorului, ca și culegeri de folclor și diferite ediții ale principalelor sale lucrări: Fata de la Cozia, Cercel, Moștenitorul, La fântâna cu găleată și altele. Clădirea muzeului este declarată monument istoric, având codul AR-II-m-A-00651.

Economie

Încă din anul 1169 Șiria, localitate viticolă faimoasă și astăzi, posedă numeroase vii.

Urbariul Șiriei din 1525 înregistrează în posesia unor țărani 50 -100 sau chiar 300 de oi, menționând un mare număr de porci, îngrășați cu ghindă, proviniți din dijmă. În Șiria, în 1746, iobagii posedau 394 boi de jug, 211 vaci, 88 cai și 222 oi. În 1772-1785, în Șiria, iobagii posedau 280 boi, 329 vaci, 151 cai și 754 oi. Prima menționare a iobagilor cultivatori de viță de vie este *Urbariul domeniului cetății Șiria* din anul 1525.

Urbariul înregistrează viile din posesia iobagilor și jelerilor din 3 localități (Șiria – 46 de iobagi și 33 jeleri care aveau vii; Sârbii de Jos – 11 iobagi și 10 jeleri cu vii iar în Sârbii de Sus- 18 iobagi și 20 jeleri). Fiecare iobag și jeler era obligat să dea după cules nona din vin/ Urbariul evidențiază faptul că în podgoria Șiriei dețineau proprietăți viticole și oameni din alte localități, probabil și din orașul Arad, menționați ca ”oameni străini”, cu înțelesul de oameni din afara Șiriei. Fiecare iobag, dintre cei deținători de vii, care conveneau cu provizoriul, încă înainte de începutul culesului, că va strânge strugurii cu un vas numit ”fedeles”, trebuia să plătească 4 dinari. Dacă cele două părți se înțelegeau asupra unei alte măsuri de capacitate, mai mare, numită ”fekw”, atunci iobagul trebuia să achite 8 dinari. Oamenii străini, care nu locuiau în Șiria, trebuiau să plătească dublu, adică 8 dinari pentru ”fedeles” și 16 dinari pentru vasul ”fekw”. Orice om străin de localitate care posedă vii în dealurile Șiriei, era dator să plătească provizoriului, în timpul culesului, 24 de dinari, câte o găleată de orz, câte un pui și o pâine. Nona vinului era destinată cetății Șiriei. Când era o recoltă bună de struguri, din podgoria satului Gașa, nona aducea 24 buți de vin, de cea mai bună calitate. Urbariul Șiriei precizează localitățile din podgoria Aradului care erau obligate la plate nonei din vin: Gașa, Caldova și Șiria.

În districtul Zarandului, în 1752, se observă că numărul cel mai mare de viticultori și de suprafețe cultivate cu vie se aflau în vechile așezări viticole: Șiria, Gașa etc. Conform datelor din conscripția din 1766, cel mai mare număr de iobagi viticultori și cele mai mari suprafețe de vii, s-au înregistrat în vechile așezări din podgorie: Șiria (225 de iobagi, cu 655 de sape), Gașa (120 de iobagi cu 350 de sape). **Baronul Bohus** a stăpânit mai multe hectare cu viță de vie, în localitățile Șiria și Gașa.

În 1828, în Gașa lucrau 320 de familii de țărani și 5 meșteșugari.

Tradiții, portul popular

Localnicii poartă vara pălărie neagră cu boruri scurte și cu țintă în față. Vârstnicii din Țiria poartă cămașa lungă până aproape de genunchi, izmene lungi și largi până deasupra gleznelor, sandale sau ghetete în picioare, iarna cizme cu carâmbii până la genunchi. Cămașa și izmenele nu au nici-o podoabă; țesătura era lucrată în casă, manual, din in. Cămășile au manșetele strâmte, cu mulți nasturi, inclusiv la gât. Iarna poartă căciulă groasă de astrahan, cojoc neînflorat, cioareci lungi și strâmți, jos cu tăieturi exterioare de circa 5 centimetri. În picioare poartă opinci cu gurgui sau bocanci, iar în zilele de sărbătoare, cizme pe picior, iar pe deasupra șubă albă înflorată la mâneci și buzunări. Dacă nu au cojoc, poartă un veston (zobon) din stofă închisă.

Până nu demult, femeile din Țiria purtau spătoaie din pânză foarte subțire lucrată la războiul de țesut, cu figuri la mâneci. Tot din pânză subțire era făcută și lenjeria de sărbătoare a bărbaților. Odinioară fetele purtau la gât salbe cu taleri de aur și argint, iar pe cap o "ciapță" (scufiță), cu taleri (conci din bani), din aceleași metale prețioase ca în Banat. Femeile poartă "viziclu" (bluză), rochii largi, cojoace neînflorate, "bunzi" (haine îmblănite) și ghetete iar cele măritate au "conci" pe capul acoperit cu "coturi" (năframe). Fetele purtau uneori coc pe capul descoperit. Părul lung, împletit în codițe era considerat o podoabă. Da noile generații din comuna Țiria au părăsit portul tradițional în favoarea celui de la oraș.

Obiective turistice:

Comuna Țiria posedă importante atracții turistice: *Cetatea medievală Țiria, castelul Bohus, fântâna Bohus* din centrul Țiriei, datând din 1884, construită de familia nobiliară Bohus, restaurată de primarul Valentin Both, *biserica ortodoxă de piatră* dela sfârșitul veacului al XVIII-lea, *mănăstirea Feredeu* (la ieșirea din localitate spre Covăsânț), *Muzeul memorial Ioan Slavici și Emil Monția* (pe Strada Infanteriei, nr. 85, în castelul care a aparținut cândva familiei nobiliare Bohus), *ruinele unei capele catolice medievale* în stil romanic de tranziție; de proporții impunătoare, zidurile de piatră slefuită, strajuite în anumite locuri de contraforturi, ating în unele parti înălțimea de 8-10 m).

Bibliografie

Izvoare

Arhiva națională Ungară, DL 13785, 15567, 1766017902

****Călători străini despre Țările Române*, vol. VI, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1976.

****Diplome privind istoria comitatului Timiș și a orașului Timișoara*, II (1430-1470), culese de Frigyes Pesty, ediție, note și comentarii de Livia Magina și Adrian Magina, Editura Mega, Cluj – Napoca, 2014.

****Documenta Romaniae Historica*, Seria D, vol. I, ediție Petre P. Panaitescu și Damaschin Mioc, București, 1966.

Faur, Vasile *Țara Zarandului. Conscripții. Cronică. Documente.Imagini*, ediția a doua revăzută și adăugită, Editura Gutenberg Univers, Arad, 2016.

Florea, Ileana, *Documente privind activitatea pedagogică a lui Ioan Slavici*, în "Ziridava", VI, Arad, 1976, pp. 391-406.

Hurmuzaki, Eudoxiu de, *Documente privitoare la istoria românilor*, vol. I, partea a doua (1346-1450), București, 1890.

Lukinich, Emerico, *Documenta historiam valachorum in Hungaria illustrantia, usque ad annum 1400 p. Christum*, Budapest, 1941.

Muzeul memorial Ioan Slavici și Emil Monția, *Fond documentar "Emil Monția"*.

Porțeanu, Alexandru, *Documente despre activitatea Consiliilor și Gărzile Naționale Române din Județul Arad (noiembrie 1918- februarie 1919)*, în "Ziridava", VI, Arad, 1976.

Roz, Alexandru, *Consiliul Național Român Central și Gărzile Naționale Române din Arad 1918. Acte și documente*, vol. I, Editura Dacia, Cluj- Napoca, 1993.

Serviciul Județean al Arhivelor Naționale Arad, *Fond Prefectura Județului Arad. Actele împuternicitului cezaro-crăiesc*, dosar 82/1849.

Lucrări generale și speciale

- Arădan, Constantin, *Prezența comunității evreiești în istoria comunei Șiria (jud. Arad)*, în "Studia Iudaica Aradensis", nr. VI, Editura Vasile Goldiș University Press, Arad, 2018, pp. 101-109.
- Ban, Livius *De la ruină la glorie*, Editura Carmel Print, Arad, 2004.
- Berthelot, Henri, *Memorii și corespondență*, Editura Militară, București, 2012.
- Berzovan, Alexandru, *Bazinul Mureșului Inferior și sud-vestul Munților Apuseni în perioada clasică a Daciei preomane (sec. II î. H. – sec. I. d. H.)*, Editura Mega, Cluj-Napoca, 2017.
- Bogdan, Doru, *O mare conștiință românească- patriotul și naționalistul zelos- fost comite al Aradului (1865-1867), avocatul George Popa de Teiuș (1824-1867)*, în Eugenia Groșan, Adorian Lucian Trif (coord.), *270 de ani spre cer*, Editura Mirador, Arad, 2019, pp. 23-34.
- Boia, Ioan Stelean, *Galșa între uniație și ortodoxie în secolul al XIX-lea*, în Eugenia Groșan, Adorian Lucian Trif (coord.), *270 de ani spre cer*, Editura Mirador, Arad, 2019, pp. 35-43.
- Bugnariu Teofil, Vatamaniuc Dimitrie, Domșa Ioan, Ioan Slavici (1848-1925). *Biobibliografie*, Editura Enciclopedică, București, 1973.
- Bulboacă, Sorin, *Comitatul Zarand în secolul al XIV-lea*, în Doru Sinaci, Emil Arbonie (coord.), *Administrație românească arădeană. Studii și comunicări din Banat –Crișana*, vol. VI, Editura Vasile Goldiș University Press, Arad, 2013, pp. 9-16.
- Bulboacă, Sorin, *Comitatul Zarand în timpul Arpadienilor*, în ****Administrație românească arădeană. Studii și comunicări* (coord. Doru Sinaci, Emil Arbonie), vol. III, Editura Vasile Goldiș University Press, Arad, 2011, pp. 19-26.
- Bulboacă, Sorin, *Cucerirea și administrația otomană în comitatul Zarand (sec. XVI-XVII)*, în Doru Sinaci, Emil Arbonie (coord.), *Administrație românească arădeană. Studii și comunicări din Banat –Crișana*, vol. XI, Editura Vasile Goldiș University Press, Arad, 2016, pp. 82-96.
- Bulboacă, Sorin, *Galșa – repere istorice*, în Eugenia Groșan, Adorian Lucian Trif (coord.), *270 de ani spre cer*, Editura Mirador, Arad, 2019, pp. 44-65.
- Bulboacă, Sorin, *Șiria în contextul Marii Uniri (1918-1919)*, în Doru Sinaci, Emil Arbonie (coord.), *Administrație românească arădeană. Studii și comunicări din Banat –Crișana*, vol. XIII, Editura Vasile Goldiș University Press, Arad, 2018, pp. 337-341.
- Bulboacă Sorin, Sinaci Doru, Mureșan Augustin, Dragoș Aurel, *Rolul economic al cetăților, al mănăstirilor, al drumului sării și al Canalului Morilor în comitatul și județul Arad*, în Adrian Nițu (coord.), *Arad. Economie și societate din preistorie până la începuturile regimului comunist*, vol. I, Editura Presa Universitară Clujeană, Cluj- Napoca, 2016, pp. 287-366.
- Ciuhandu, Gheorghe, *Episcopii Samuil Vulcan și Gheorghe Raț- Pagini mai ales din istoria românilor crișeni (1830-1840)*, Tipografia Diecezană, Arad, 1935.
- Ciuhandu, Gheorghe, *Românii din Câmpia Aradului acum două veacuri*, Editura Marineasa, Timișoara, 2005.
- Ciuhandu, Gheorghe, *Unirea și întoarcerea Galșei la ortodoxie*, vol. III, din "La vatra sufletească a neamului", Tipografia arhidiecezană, Sibiu, 1924.
- Ciuhandu, Gheorghe, *Urgia unionistă în județul Arad*, Arad, 1924.
- Colta, Rodica Elena, *Pictura executată de Ștefan tenetchi la Biserica ortodoxă română "Adormirea Maicii Domnului " din Galșa*, în Eugenia Groșan, Adorian Lucian Trif (coord.), *270 de ani spre cer*, Editura Mirador, Arad, 2019, pp. 73-82.
- Cricovean, Mircea, *Susținerea financiară a comunităților ortodoxe din Transilvania în lumina unor documente contabile din cancelaria ecleziastică a Șiriei*, în Eugenia Groșan, Adorian Lucian Trif (coord.), *270 de ani spre cer*, Editura Mirador, Arad, 2019, pp. 83-102.
- Demșea, Dan, *Delegații arădani la Adunarea Națională de la Alba Iulia- antecedentele biografice ale unor categorii socio-profesionale*, în "Ziridava", XVIII, Arad, 1993.
- *** *Dicționarul literaturii române de la origini până la 1900*, Editura Academiei Române și Editura Gunivas, București, 2008.
- Dragoș, Aurel, *Gheorghe Popa de Teiuș precursor al Marii Uniri – 1918*, în Sinaci, Doru, Emil Arbonie (coord.), *Administrație românească arădeană. Studii și comunicări din Banat –Crișana*, vol. VII, Editura "Vasile Goldiș" University Press, Arad, 2013, pp. 307-331.
- Drăgan, Ioan, *Nobilimea românească din Transilvania între anii 1440-1514*, Editura Enciclopedică, București, 2000.
- Dudaș, Florian, *Zarandul. Chipuri și fapte din trecut*, Editura Albatros, București, 1981.
- Florea, Ileana, *Emil Monția – luptător pentru Unire*, în "Ziridava", X, Arad, 1678, pp. 657-666.
- Ghiță, Eugen, *Despre vie și vin în comitatul Arad în secolele XVIII-XX*, în vol. ****Societate – Cultură- Biserica. Studii de istorie medievală și modernă*, editori Doru Radosav și Radu Mârza, Editura Argonaut, Cluj-Napoca, 2014.
- Ghiță, Eugen, *Populație și habitat pe domeniul cetății Șiria la începutul secolului al XVI-lea*, în "Studii de istorie", II-III, Arad, 2006/2007, pp. 13-23.

- Greffner, Otto, *Acțiuni cu caracter național și social în anul 1918, în județul Arad*, în "Ziridava", III-IV, Arad, 1974.
- Greffner, Otto, *Cetatea Șiriei. Contribuții monografice*, Arad, 1976.
- Grigor, Ana, *Dispute confesionale în regiunea Aradului în prima jumătate a secolului al XIX-lea*, în "Banatica", 13, II, Reșița, 1995.
- Handra, Sima, *Istoricul Bisericii Baptiste Șiria*, manuscris, 1979.
- Hațegan Ioan, Bulboacă Sorin, Mureșan Augustin, *Economie și societate arădeană în Evul Mediu și epoca premodernă (secolele VIII-XVIII)*, în Adrian Nițu (coord.), *Arad. Economie și societate din preistorie până la începuturile regimului comunist*, vol. I, Editura Presa Universitară Clujeană, Cluj- Napoca, 2016, pp. 189-285.
- Herlo, Rodica, *Elemente ale portului popular din comuna Șiria*, în "Ziridava", VIII, 1977, pp. 437-458.
- Hurezan Pascu, Șimindan Emil (coord.), *Ioan Slavici și unitatea spirituală națională*, Fundația Culturală "Ioan Slavici", Arad, 1998.
- Kovach, Géza, *Ahol Dószs és Horea hadai jártak*, Kriterion Könyvkiado, Bukarest, 1976.
- Kovách, Géza, *Aspecte demografice din părțile Aradului până în secolul al XVIII-lea*, în "Ziridava", nr. XI, 1979, pp. 285-291.
- Kovách, Géza, Olariu Ovidiu, *Noi date cu privire la familia lui Ioan Slavici*, în "Ziridava", nr. II, Arad, 1968, pp. 61-72.
- Kovách, Géza, *Consolidarea societății feudale în sec. XIV-XVI*, în ****Aradul permanentă în istoria patriei*, Arad, 1978.
- Kovach, Geza, *Stăpânirea habsburgică și destrămarea feudalismului*, în ****Aradul permanentă în istoria patriei*, în ****Aradul permanentă în istoria patriei*, Arad, 1978.
- Kovách, Géza, *Supraviețuirea realităților social-politice românești în timpul expansiunii statului ungar*, în ****Aradul permanentă în istoria patriei*, Arad, 1978.
- Krizner, Paul, *Galșa- punte peste veacuri*, în Eugenia Groșan, Adorian Lucian Trif (coord.), *270 de ani spre cer*, Editura Mirador, Arad, 2019, pp. 129-134.
- Luca, Sabin, *Descoperiri arheologice în hotarul comunei Șiria (jud. Arad) din neolitic până în epoca romană târzie*, în "Banatica", nr. VIII, Reșița, 1985.
- Maghiș, Ruxandra *Problema învățătorilor refugiați în județul Arad în urma rapturilor teritoriale din vara anului 1940 săvârșite asupra României*, în „Ziridava”, nr. XXIII, Arad, 2002
- Matuska Mártonne, *Aradtól Elemérig. Magyar Szó, Újvidék*, 1973.
- Manea, George, *Date documentare despre viticultura din părțile Aradului*, în "Ziridava", VI, Arad, 1976.
- Manea, George *Podgoria Aradului în feudalismul dezvoltat (sec. XIV-XVI)*, în "Ziridava", nr. XV-XVI, Arad, 1987.
- Martin, Antoniu, *Galșa în primii ani postbelici: de la reforma agrară la colectivizare*, în Eugenia Groșan, Adorian Lucian Trif (coord.), *270 de ani spre cer*, Editura Mirador, Arad, 2019, pp. 139-141.
- Mihalca Alexandru, Crăciun Avram, Chiper Gheorghe, *Aspecte din istoria agrară a județului Arad, Partea I (Până la Marea Unire din 1918)*, S.C. Gutenberg S.A., Arad, 1995.
- Mureșan, Olivian, *Aspecte ale activității despărțământului Șiria al "Astrei" (1925-1939)*, în "Ziridava", nr. XXIV, Arad, 2005, pp. 307-317.
- Nica, Melente, *Viața și opera lui Ioan Slavici (contribuții inedite)*, Editura "Vasile Goldiș" University Press, Arad, 2005.
- Oarcea, Felicia Aneta, *Succintă incursiune în istoria modernă a învățământului gălșean*, în Eugenia Groșan, Adorian Lucian Trif (coord.), *270 de ani spre cer*, Editura Mirador, Arad, 2019, pp. 144-147.
- Păcurar, Tiberiu, *Iuliu Groșforeanu – eminent dascăl al școlii din Galșa – scurtă biografie*, în Eugenia Groșan, Adorian Lucian Trif (coord.), *270 de ani spre cer*, Editura Mirador, Arad, 2019, pp. 153-157.
- Pădurean, Corneliu, *Din istoria populației localității Galșa*, în Eugenia Groșan, Adorian Lucian Trif (coord.), *270 de ani spre cer*, Editura Mirador, Arad, 2019, pp. 158-172.
- Poneavă, Teodor, *Șiria într-o viață*, Editura Azbest Publishing, Arad, 2015.
- Popeangă, Vasile, *Școala românească din părțile Aradului în perioada 1867-1918*, Arad, 1976.
- Popeangă, Vasile, *Școala românească din părțile Aradului la mijlocul secolului al XIX-lea (1821-1867)*, Arad, 1976.
- Popeangă, Vasile, *Un secol de activitate școlară românească în părțile Aradului (1721-1821)*, Arad, 1974.
- Popovici, Alexa, *Istoria Bapțiștilor din România 1856-1989, ediție revizuită*, Editura Făclia, Oradea, 2007.
- Priescu, Marcel, *Nobilul Ioan Popa de Teiuș - un martir al satului natal Galșa*, în Eugenia Groșan, Adorian Lucian Trif (coord.), *270 de ani spre cer*, Editura Mirador, Arad, 2019, pp. 190-194.
- Priescu, Marcel, *Valori nepieritoare pe pământ șirian*, Editura Promun, Arad, 2014.

- Priescu Marcel, Purda Amalia, *Șiria pe treptele istoriei. 1169-2019. Un compendiu de istorie șiriană*, Editura Promun, 2019.
- Priescu Marcel, Purda Amalia, *Șiria și Marea Unire*, Editura Promun, Arad, 2018.
- Prodan, David, *Domeniul cetății Șiria la 1525*, în *Anuarul Institutului de Istorie Cluj*, tom III, Cluj-Napoca, 1960.
- Purda, Amalia Adina, *Reflecții lingvistice asupra regionalismelor auzite în Gașa prin valorificarea factorului etimologic*, în Eugenia Groșan, Adorian Lucian Trif (coord.), *270 de ani spre cer*, Editura Mirador, Arad, 2019, pp. 195-199.
- Puskel, Péter - *Arad marad*, Alma Mater Alapitvány, Arad, 1997.
- Puskel, Péter - *Arad Redivivus*, Alma Mater Alapitvány, Arad, 1998.
- Roman, Dan, *Ioan Slavici în anii tinereții (1872-1873). Între avocatură, dragoste și literatură*, în Doru Sinaci, Emil Arbonie (coord.), *Administrație românească arădeană. Studii și comunicări*, vol. I, Editura "Vasile Goldiș" University Press, Arad, 2010, pp. 55-68.
- Roman, Dan, *Oameni de seamă ai Aradului*, Editura "Vasile Goldiș" University Press, Arad, 2011, pp. 18-27.
- Roman, Dan, *Trei potrete de mari binefăcătoare de pe meleagurile arădene: Margareta Bibics, Elena Ghiba Birta și Antónia Szögyény-Bohus*, în Doru Sinaci, Emil Arbonie coord.), *Administrație românească arădeană. Studii și comunicări*, vol IV, Editura "Vasile Goldiș" University Press, Arad, 2012, pp. 71-85.
- Roșuț, Nicolae, *Contribuția lui Ioan Russu Șirianu la reluarea activismului politic*, în "Ziridava", VIII, 1977, pp. 273-282.
- Roz, Alexandru, *Dezvoltarea demografică a comunei Șiria până la 1848*, în "Ziridava", VIII, 1977, pp. 89-124.
- Rusu Adrian Andrei, Hurezan George Pascu, *Biserici medievale din județul Arad*, Arad, 2000.
- Rusu Andrei Adrian, Hurezan George Pascu, *Cetăți medievale din Județul Arad*, Complexul Muzeal Arad, Arad, 1999.
- Rusu, Mircea, *Cetățile Aradului*, în "Ziridava", XII, Arad, 1980.
- Secheșan, Vioara Ileana, *Elemente de vocabular în graiul localităților Șiria și Gașa*, în Eugenia Groșan, Adorian Lucian Trif (coord.), *270 de ani spre cer*, Editura Mirador, Arad, 2019, pp. 201-205.
- Sima, Ana Victoria, *Disputele confesionale în Gașa în secolul al XIX-lea*, în Eugenia Groșan, Adorian Lucian Trif (coord.), *270 de ani spre cer*, Editura Mirador, Arad, 2019, pp. 206-209.
- Slavici, Ioan, *Amintiri*, Editura Minerva, București, 1983.
- Slavici, Ioan, *Închisorile mele*, Editura Alfa, București, 1996.
- Șirianu, Ioan Rusu, *Românii din statul ungar*, Arad, 1904.
- Toacsen, Mihail, Glück Eugen, Palcu Simion, *Meleaguri arădene. Ghid turistic*, Arad, 1972.
- Toduța Gheorghe, Grec Vasile, Lujanschi Nicolae, *Localitățile Județului Arad*, Arad, 1972.
- Truță, Horia, *Eternizarea prin monumente a lui Gheorghe Popa de Teiuș (1824-1867)*, în Eugenia Groșan, Adorian Lucian Trif (coord.), *270 de ani spre cer*, Editura Mirador, Arad, 2019, pp. 227-228.
- Truță, Horia, *Situația politică și militară din părțile Aradului în perioada septembrie 1918-iulie 1919*, în Corneliu Pădurean, Eugen Ghiță (coord.), *Primul Război Mondial. Studii, articole, eseuri*, Editura Gutenberg Univers, Arad, 2016.
- Țircovnicu, Victor, *Contribuții la istoria învățământului din Banat (1780-1918)*, București, 1979.
- Ursulescu, Petru, *Activitatea muzical-religioasă din Parohia Șiria*, Editura Arhiepiscopiei Ortodoxe a Aradului, Arad, 2017.
- Ursulescu, Petru, *Gheorghe Popa de Teiuș (1824-1867), luptător pentru emanciparea națională și culturală a românilor arădeni*, în Eugenia Groșan, Adorian Lucian Trif (coord.), *270 de ani spre cer*, Editura Mirador, Arad, 2019, pp. 238-243.
- Ursulescu, Petru, *Istoricul Bisericii din Șiria*, în Doru Sinaci, Emil Arbonie (coord.), *Administrație românească arădeană. Studii și comunicări din Banat – Crișana*, vol. XII, Editura "Vasile Goldiș" University Press, Arad, 2017, pp. 257-262
- Vatamaniuc, Dimitrie, *Ioan Slavici și lumea prin care a trecut*, București, 1968.
- Vatamaniuc, Dimitrie, *Ioan Slavici și războiul de independență*, în "Ziridava", VIII, Arad, 1977, pp. 219-226.
- Voștinaru, Teodor, *Monografia comunei Șiria*, Arad, 1996.

Sorin Bulboacă